

ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО ФОНДУ, БИШКЕК

TÜRKİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKEK

ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРОКЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ, БИШКЕК

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо
Фондунун заказы менен которулуп басылды.
Китеп бекер таркатылат

Bu kitab Türkdilli dövlətlərin siyasətinə dəstək fondunun
sifarişilə tərcümə olunub nəşr edilmişdir
Kitab pulsuz yayılır

Эта книга переведена и издана по заказу фонда поддержки
политики тюркоязычных государств.
Книга распространяется бесплатно

ШАХ ИСМАИЛ СЕФЕВИ

**Тарыхый инсан катары, өзүнүн алдына койгон
максатынын бийиктиги менен чоң касиетке**

ээ болгон.

Бишкек-2014
«Улуу Тоолор»

Рамиз Мехтиев,
Азербайжан Республикасынын Президентинин
Администрациясынын жетекчиси, академик.

Орусчадан которгон **Мукан Асаналиев**

*“Баатыр бабаларыбыз бизге үч байлыкты
мураска калтырган:*

-Тилди

- Намысты

- Ата-мекенди .

Шах Исмаил Хатаи

Азербайжан, Азербайжандын эли, анын тарыхы менен маданияты көп кылымдарды карыткан. Ага карабасатан бизге кара санаган кээ бирөөлөрдүн аң сезиминде Азербайжан жана анын тарыхы жөнүндө жалган түшүнүктөр пайда боло калып жатат. Менин оюмча ага таң калыштын деле кереги жок, анткени ал аң сезими эч нерсени кабыл албай калып, башындагы шишикти кестирип салып эле кутулбаса, көзүнө ар нерсе көрүнө бере турган оорулунун энчиси. Тарыхты түшүнүүдө саясат чечүүчү ролду ойноп келатат. Натыйжада, бизге тарыхты түшүнүш үчүн, саясаттын маңызы эмнеде экендигин түшүнүү керек болуп калды. Биз саясатсыз жашай албай калдык, анткени ал азыркы доордо жашап жаткан адамдын жашоо-тиричилигинин майда-баратына чейин кирип кетти, мүмкүн ошондуктанбы, кээде биз өз тарыхыбызга туура эмес мамиле кылабыз: же биз кечээки күнүбүздөн баш тартабыз, же келечегибиз небак эле башталып калганына карабай, кечээки күнүбүз менен жашай беребиз. Өзүнүн тарыхы менен тарихый түшүнүгүнүн биригишин сезгенде гана элде ишеним жана акыл-ой күчү пайда болот. Өзүнүн этникалык жактан кайдан пайда болгондугун түшүнгөн адамдын жашоосу тарихый жактан да байыйт, ал өз элинин тарыхындагы окуялар жана маданияты менен байланышын, өзү ошол тарыхтын бир бөлүгү, ал эле эмес ошол тарыхты жаратуучу экендигин түшүнөт. Ал өзүнүн “ким экендигин “ жана өзү тиешелүү болгон этностун тарыхы менен кандай байланышы бар экендигин ойлоно баштайт. Ошого жооп тапкандан кийин

гана элине “кантип кызмат кылышы керек экендигин” чечет. Ушунун бардыгын түшүнгөн адамдын ички дүйнөсү байып, тарыхка туура баа берүүгө жөндөмдүү болот. Мурдакы тарых же тактап айтканда өткөн өмүрү, адамдын өзүндөгү акылмандыкты калыптандырууда чоң тажрыйбага ээ. Ошондуктан өткөн күндүн акылы бүгүнкүгө караганда дайыма жетигирээк, анткени бүгүнкү күн эртеңки күндүн чындыгы болушу, дагы алдыда турат. Бул бүгүнкү күндүн чындыгында кечээки күндүн чындыгы канча болсо, ошончо гана чындык бар дегендике жатат. Мына ошол үчүн өткөн өмүрүбүз дайыма биз менен кала берет, аны бүгүнкү күндүк өмүрүбүз менен эч качан алмаштыра албайбыз. Мына ошол үчүн биз өзүбүздү, өткөндү сыйлоого тарбиялашыбыз керек. Бир эле адам эмес, өзүнчө бир улут да өткөн өмүрүнөн жогору тура албайт, анткени ал улуттун тарыхы. Мына ошондуктан адам өткөн өмүрүнө, сын көз карашты өтө кылдаттык менен бериши керек. Адам өз тарыхына кандай мамиле кылса, өзүнө да ошондой эле мамиле кылат деп айткандардыкын туура десек болот. Адам өз тарыхынан баш тартып, аны жамандай баштаса сөздүн бүткөнү дей бер. Өз тарыхынан айрылган адам жан дүйнөсү бош калган адамдай сүйлөй баштайт. Ал муундардын бири биринин жолун жолдоочулук салтынан сырткары калып, тарыхтын биримдигин гана эмес тарыхтын өзүн да жокко чыгарат. Өзүнүн тарыхына туура эмес мамиле кылуу, аң-сезимдин өнүкпөй калгандыгы менен барабар, ал улуттук кызыкчылыкты жана баалуулукту түшүнбөйт дегендике жатат. Байыркы доордогу жана орто кылымдагы түпкү жазмаларды окуп жатып Азербайжандын тарыхында толуп жаткан белгилүү саясий жана маданий инсандар болгондугуна ишенбей коё албайсың. Азыркы күндө Азербайжандын көптөгөн көрүнүктүү уулдары, алардын эмгектери жана мурастары, унут калып жаткандыгын көрүп туруп кыжалат болосун, буга биздин тарыхчылардын жана түп жазма менен иштегендердин шалаакылыгы күнөөлүү экендиги баарыбызга маалим. Эгерде тарыхыбызга бир аз кай-

рылып карап, биз азыркы күндө алар жөнүндө бир-эки жакшы сөз айтып же жөн гана эстеп койгон, белгилүү адамдарды көз алдыбыздан өткөрсөк, алардын ар бири кайсы гана элдин болбосун сыймыгынын соолубас булагы болмок. Унутулуп калган, бирок биздин көңүлүбүздү өзүнө бурууга татыктуу кээ бир адамдардын аттарын атап көрөлүчү. Фазлуллах Рашид-ад-дин аль-Хамадини (1247-1318) көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, анын калтырган эмгектери жана саясий мурастары көлөмү боюнча батыш тарыхынын белгилүү саясий ишмерлери Ришелье жана Мазариниден ашып түшпөсө кем калбайт, так ошол адамдын кийлигишүүсү менен Тевризде илим изилдөө иштери жүргүзүлүп, студенттер акысыз мамлекеттин эсебинен билим алган орто кылымдын эң чоң “Раби-Рашиди” деген илим-билим берүү борбору ачылганын бардыгы эле биле бербесе керек. Так ошол адамдын демилгеси менен ата-мекенибиздин тарыхында биринчи жолу окумуштууларга, акындарга жана сүрөтчүлөргө мамлекеттик сыйлык бериле баштаган. Ошону менен бирге ал “Джами ат-Табарих” (“Тарыхый окуялардын жыйнагы” деген фундаменталдуу тарыхый эмгектин автору, көрүнүктүү окумуштуулар В.В.Бартольд, К.Ян жана И.П.Петрушевскийлердин пикири боюнча, ал бүтүн дүйнөлүк тарых боюнча жазылган, биринчи көп кырдуу эмгек. Тилеке каршы ушул бүт дүйнөгө таанылган эмгек ушул кезге чейин, которулуп азербайжан тилинде басылып чыга элек. Азербайжандын белгилүү чыгыш таануу боюнча окумуштуусу А.Ализаденин Фазлуллах Рашид-ад-диндин саясий мурастарын окуп үйрөнүүгө жасаган аракети аягына чыкпай калды. Ушундай эле сөздү айдагы чуңкурга жана 1979 жылы советтик астроном Н.Черных ачкан астероидге аты берилген жалгыз азербайжан Насир-ад-дин Туси жөнүндө да айтсак болот. Бул көп кырдуу таланттуу окумуштуунун көптөгөн илимий мурастарынын ичинен өз эне тилине эки гана “Насирдин этикасы” деген жана дагы минералогия боюнча бир кичинекей эмгеги которулган. Тусинин Хулагу хандын экономи-

калык жактан кеңешчиси болуп тургандагы иштери таптакыр чагылдырылган эмес, бул жагынан жалгыз гана профессор Агабаба Рзаевдин “Н.Туси. Өмүрү. Илими.Дүйнө таанымы” деген эмгеги көңүл сооротуорлук болуп турат. Биз ата мекенибиздин маданий казынасынын өлбөс-өчпөс үлгүсү болгон- көрүнүктүү композитор жана музыканын теоретиги С.Урмавинин (1216-1294) эмгектерин эсибизге зейрек түшүрөбүз, ал өзүнүн “Китаб ал-адвар” (“Мөөнөт китеби” деген эмгегинде мукамдар жөнүндө гана маалымат бербестен, эң жакшы, түшүнүктүү ноталык системаны сунуш кылган.Чынгыз Каджар өзүнүн “Азербайжандын байыркы жана орто кылымдагы көрүнүктүү уулдары” деген китебинде, композитор сунуш кылган системадагы музыка, тамга жана сан түрүндө жазылган. Арабдын сандык системасынын тамгалары “абджад” үндүн бийиктигин белгилесе, сандар үндүн узактыгын көрсөткөн. Башка бир сандар менен мелодиянын лады, ритми жана катары белгиленген. Батыштын азыркы кездеги ноталык системасы боюнча аралыкты жарым тондон аз кылып жаза албайт, ошондуктан мукамдын же жалпы эле чыгыш музыкасынын үнүн толугу менен бере албайт.

Ойу жана өмүрү гуманизмдин жана толеранттуулуктун идеалы үчүн күрөштүн окуу китеби болуп кала турган биздин мекендешибиз Айн-аль-кузат Мийанеджи (1099-1131) XII кылымда эле “Эй досум, эгерде Иисуска христианиндин көзү менен карасаң христианин, иудейдин көзү менен Моисейге карасаң иудаист, бутпарастын көзү менен бутка карасаң бутпарас болуп каласың” деген сөзү менен бүткүл идеологиялык тоскоолдуктарды талкалап, адамзатты толеранттуулукка жана тынчтыка чакырган.(Алиса Ниджаттын аз.тил.“Акылмандыктын храмы” деген китебинин 136 бетин кара. Баку, 2005ж). Тилеке каршы, белгилүү бир күчтөрдүн негизиндеби же өзүбүздүн шалаакылыгыбызданбы анын “Адамзат бир бүтүн дене, анын бир жери ооруса, бүт дене ооруйт” деген сөзү эмес, Мийанеджиден жүз жыл кийин туулган персиялык акын Саадинин(1181-1291) (

Адамдын балдары бири бирине жалгаштырып койгон бир эле дененин бөлүктөрү, анткени алардын маңызы бир, эгерде тагдыр анын бир бөлүгүн ооруга кабылтса, калган бөлүктөрүнүн да тынчы кетет) деп келтирген мисалы Нью-Йорктогу ООН дун администрациялык имаратынын бет маңдайына оюлуп жазылган ((Саадинин Гүлистан деген китебинин Р.М. Алиев жасаган котормосун, сөз башын жана эскертүүсүн карагыла). Бул тизмени узарта да кеңейте да берсе болот. Ал биздин көздөгөн максатыбыз эмес. Негизгиси, биздин бай тарихый мурастарыбыз өзүлөрүнүн адис изилдөөчүлөрүн күтүп жатышат, алар азербайжан элинин акыл ой байлыгын ааламга ачып беришээри шексиз. Мен бул макаланы көңүлдүн чакырыгы менен эле жазып жатам. Анткени, маселе биздин улуу бабаларыбыздын азербайжан түрктөрүн бириктирүүдөгү жана азербайжан элинин мамлекеттүүлүгүн түзүүдөгү ойногон ролу толук изилденбей келе жаткандыгында болуп жатат. Биздин тарыхчылардын, коомдук башка багыттарды илимий жактан изилдөөчүлөрдүн жана тарихый романдарды жазбай калган жазуучулардын эл алдында карыздары көп. Тилеке каршы, бизде дүйнөнүн илимий коомчулугуна небакта эле таанымал болгон тарыхыбыздын бардык жагын жыйнактаган терең изилдөөлөр жок. Азербайжан элинин көрүнүктүү мамлекеттик, саясий жана илимий ишмерлеринин аалам цивилизациясынын казынасына кошкон салымдарын тактаган илимий маалыматтын жоктугу адамды кыжалат кылбай койбойт. Натыйжада, кийинки күндөрдө ошол боштукту биздин тарыхтын кээ бир жактары боюнча чыгарылган жыйынтыктарга жана айтылган пикирлерге толгон чыгармалар толтура баштады. Ошонун бардыгы биздин “улуттун кодун өзгөртүү” үчүн жакшы ой менен эле жасалып жаткандай көрүнөт. Мамлекеттик эгемендикти алган улут, биздин жарандар өзүлөрүнүн тарыхы боюнча так маалымат алуулары керек, жаңы муундарды тарбиялоодо үлгү боло турган тарихый инсандарды алып чыгуу абзел. Ал үчүн советтик идеологиянын ба-

сымы менен жоголуп кеткен улуттун тарых баракчаларын калыбына келтирүү зарыл. Бирок “улуттун кодун” өзгөртүүнү сунуш кылып жатып, бардыгынан эле баш тарта берүү жарабайт, антпесе “суу менен кошо ымыркайды да төгүп жиберибиз мүмкүн”. Тилеке каршы, кийинки чыгармалар ушундай мүнөздө болуп жаткандай көрүнөт. Жогоруда белгилеп кеткендей биздин элдин көрүнүктүү инсандары көп, алардын деми жалпы баалуулуктары бир, бир тилде сүйлөгөн, бир жерде жашаган миллиондогон элдерге, жүздөгөн муундарга жана толук бир өлкөгө кылымдар бою күч берип турган. Буларга орто кылымдардын өкүлдөрү Низами, Наими, Насими жана Физули кирет. Биз көптөгөн жетишкендиктерибиз үчүн XIX-XX кылымдарда жашаган азербайжандын эл агартуучуларына жана ойчулдарына милдеттүүбүз, алар элге кандай чоң акыл ой жана тарыхый мурастарыбыз бар экенин көрсөтүүгө көп аракет кылышкан. Алар чоң максатка жетиш үчүн өмүрүн сайган чыныгы каарман адамдар, алар азербайжан элинин абийири, биздин коомдун ар бир мүчөсү ошол адамдар менен сыймыктанса болот. Жаңы тарых боюнча окумуштуулардын катарына А.М. Топчубашев, Ф.Хан Хойский жана М.А.Расулзадени кошсок болот, соңку жаңы тарыхчылардын өкүлү Г. Алиев да ушулардын катарында тураары шексиз. Ушул инсандардын бардыгы XX кылымдын аягында XXI башында эгемендике жетип, азербайжан мамлекеттүүлүгү күчөй баштаганда ишке ашкан азербайжандын тилегин тилеп жүргөндөр. Бул инсандардын катарында, ал жөнүндө талаш-тартыш ой пикирлер беш жүз жылдан бери басылбай келе жаткан дагы бир тарыхый инсан бар экендигин айта кетишибиз керек. Сөз, азербайжан элинин чыныгы уулу, көрүнүктүү саясий ишмер, таланттуу аскер башы, чыгаан акын, өз элинин патриоту жана Сефевид мамлекетин орноткон Исмаил шах Сефевид (1487-1524) жөнүндө болуп жатат. Сефевиддердин мамлекетинин түзүлүшүнүн тарыхы кээде туура эмес, илимдин талабына жооп бербей чагылдырылат. Ушул маселе

боюнча жазуу үчүн жоопкерчиликти мойнуна алган авторлордун пикири, кээде бир тараптуу жана субъективдүү болууда. Алардын чыгармаларында, өз мезгилинде тактикалык гана мааниси болгон маалыматтарга өтө эле жогору баа берип жибергендери байкалып турат. Ошол эле убакта Борбордоштурулган Азербайжан Мамлекетин түзүүгө умтулган Сефевиддер кыймылынын стратегиялык мазмуну, негизги максаты көмүскөдө калып калган. Бул авторлор орто кылымда жазылган кээ бир күмөндүү булактардан маалымат алып, ошол мезгилдин өзгөчөлүгүн тереңирээк изилдебей, аларды качан жана ким жазганын, алар кандай көз карашта болушканын, кандай саясий кыймылды колдошконун билбей туруп эле пайдаланып жатышат. Бул авторлор кээ бир учурларда өз жыйынтыктарын, чыныгы булактарга таянып эле чыгарып жатышкансыйт, бирок илимий принциптерди элес албай койгондуктан, ката кетирип жатышат. Кээ бир орто кылымдын жана соңку жаңы тарыхтын авторлору баштаганда эле туура эмес багыт алып, бул улуу инсанга бир тараптуу мамиле кылып, Исмаил шахтын чыныгы максатын жокко чыгарууга аракет кылышууда. Бул авторлордун субъективдүүлүгү, алардын көптөгөн булактардан маалыматтарды туура тандап ала албай жаткандыктарында болууда, натыйжада XV кылымдын экинчи жарымынын XVI кылымдан биринчи чейрегинин тарыхын изилдөөдө ката кетиришүүдө. Кээ бир иштерде илимий жактарына жана тарыхый ой жүгүртүүгө карабай эле маалыматтардын көчүрүп алынгандыгы сезилип турат. Чыгыштын орто кылымдагы кээ бир булактар, кээ бир эл башкаруучуларды көкөлөтө мактаса, кээ бирин аябай жамандоого багытталганы сезилип турат. Сын көз менен карабай тандалып алынган маалыматтар, мамлекеттин тарыхындагы көрүнүктүү инсандардын ээлеген ордун төмөндөтүп, доордун агымына жана коомдук-экономикалык факторлордун маанисине көңүл бурулбай калгандыка алып келет. Тарыхтын майда-баратына чейин ишене берүү, тарыхый процесстин терендигин жана бо-

луп жаткан нерсенин объективдүү сүрөтүн көрүүгө жолтоо болот. Орто кылымдын тарыхы жөнүндөгү кээ бир иштерде саясаттын тарыхы, диний кыймылдын таасири астында каралат, башкача айтканда коомдук-саясий процесстердин бардыгы диний-саясий маселелерге алып келет. Диний чыр-чатактан башталган согуштун бардыгы, алардын артында саясий кызыкчылыктар жана максаттар бар экендигине күбө боло алышат. Тарихый процесстерди диний көз караш менен изилдеген окумуштууларга, алардын чыныгы мүнөзүн ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк болбойт. Кебетеси, кудай бардык эле адамга күнүмдүк тиричиликтин артынан стратегиялык максатты көрө билүүнү бербесе керек. Тарихый инсандардын иш-аракеттеринин себептери, илимдин принциптерин жана жолдорун сактап, саясий процесстердин бардык жактарын эске алып, доордун агымы менен айкалыштырганда гана толук ачылаары бышык. 2012 жылдын 24 ноябрында “Күзгү” гезити өзүнүн окурмандарына тарых илиминин доктору Фарид Алакперлинин “Исмаил шах акынбы, баатырбы же бузукубу?” деген макаласын сунуш кылды. Ачыгын айтсам, автордун патриот экендигинде эч кандай шек жок. Ал азербайжандын тарыхы боюнча маалыматтарды издеп, тарых жана тил илимдерине өтө керектүү жардам берип жүргөн окумуштуу катары белгилүү. Бирок анын “Исмаил шах” деген макаласын жакшы жазылган деп айта албайм. Кээ бир жакшы жактары менен катар анын кемчиликтери да бир топ. Ф. Алакперли Исмаил шахты азербайжандын тарыхында өтө барктуу бирок кыйратып кылган эч нерсеси жок инсан деп эсептейт. Автордун ушул эле сөзү, автордун Исмаил шахтын өмүр баянынан анын улуулуугун жокко чыгара турган барактарынын табууну көздөгөнүнө күбө боло алат. Исмаил шахтын эл башкаруу иштеринен кемчиликти издөө, аны жамандоо менен алек болуп жаткандардын тегирменинин барасына суу куюп берген менен барабар. Исмаил шах “согушту баштап” деген көз караш менен макул болуу кыйын. Чынында эле ошондойбу?

Бул маселеге жасаган мамиленин өзү туура эмеспи деп ойлойм. XVI кылымдын биринчи чейрегинде бул аймакта болгон саясий процессти терең жана ар тараптуу изилдөө, иштин таптакыр башкада экенин көрсөттү. Анын үстүнө эки мамлекеттин ортосундагы тынчтык маселесин бир эле Исмаил шах чечмек эмес. Автор, Исмаил шах “мурда гүлдөп турган өлкөнү” талкалап бүткөн деп эсептейт. Ал “X-XVI” кылымдарда Чыгыштын маданий борборлорунун бири болгон Азербайжан, 1813 жылы Россиянын составына аябай начар абалда” киргени үчүн Исмаил шахты жооптуу деп эсептейт. Мындай тыянактар ой жүгүртүүнүн мыйзамдарына каршы турат. Бул жерде логиканын бир мыйзамына, атап айтканда негиздин жетишсиздигине көңүл бурулбай калган. Исмаил шахтан кийинки эки жүз жылдын ичинде борбордук бийликтен кутулуп, бөлүнүп кетүүнү каалаган азербайжан хандыктарынын арасында менсингендик күчөгөн. Мамлекеттик төңкөрүштөр, азербайжан түрктөрүнүн чыгаан адамдарынын жок кылынышы, бийликке начар шахтардын келиши, бул аймакта деги эле дүйнөдө жаңы күч борборлорунун пайда болушу, тышкы коркунучтун дайыма болуп турушу, мамлекетти башкарууда керектүү өзгөрүүлөрдүн болбогону, армиянын жаңы куралдар менен камсыз кылынбагандыгы жана дагы бир катар башка себептер, азербайжанды өзүн өзү коргой албай калгандыка алып келди. Ошондуктан Исмаил шахты, тактан түшкөндөн эки жүз жылдан кийин, Азербайжандын бир бөлүгүн Россия империясы күч менен кошуп алганына күнөөлүү деп табуу, тарихый өнүгүүнүн логикасы менен таптакыр эле төп келбейт. Муну сандырактык дебесек да адилетсиздик деп айтууга негизибиз бар. Алдыңкы Азиянын жеринде эзелтеден эле көптөгөн уруулар жашап келген. Албетте алардын кээ бирөөлөрү жашоо жана өзүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырып мамлекет түзүп, өнүгүү үчүн аракет кылышкан. Башка элдердей эле азербайжан элинин да тарихый өнүгүү жолу, өзүнө гана тиешелүү маданияты жана этникалык өз-

гөчөлүктөрү бар. Азербайжан элинин калыптануу тарыхынын тамыры эзелки доорго кетет. Муну Түндүк жана Түштүк Азербайжанга түрк уруулары келиши менен эле байланыштыра койуу илимий жактан ката кетиргендике жатат. Бул жагынан караганда Ф.Алекперлинин “Азербайжан элинин калыптануу процесси көптөгөн этаптардан өткөн. Тарихый өнүгүүнүн натыйжасында тили жана бири бирине кошулуп, жаңы урууларды түзгөндө уруулардын аттары өзгөргөн, жаңы мамлекетти түзгөндө жаңы динди жаңы салт-санааны кабыл алышкан. Азербайжан элинин калыптануусунун чечүүчү этаптарынын бири XVI кылымдан XVII кылымга чейинки Сефевиддер династиясынын алгачкы шахтарынын такта отурган мезгилине туура келет, ушул мезгилде байыркы азербайжан этносу, аны башка бир тууган түрк элдеринен айырмалаган жаңы улуттук өзгөчөлүкө ээ болду”. Ф.Алекперли ушул корутундулардын автору болуп туруп, Исмаил шахтын жасаган иштерин талкуулоого келгенде менин оюмча бир топ субъективдүү пикирлерди айткан. Деги эле XVI кылымдын башында бул аймакта жүрүп жаткан процесстердин канчалык тез өзгөрүп тургандыгын билбей туруп, бир эле мамлекет башчысын күнөөлөй берүү туура эмес ко деп ойлойм.

2012 жылы Бакудагы “Ганун” басмаканасынан чыккан Гюнтай Гянджаптын “Сефевиддер” деген китеби көп суроолорду жана каршылыктарды туудуруп жатат. Бул 272 беттен турган китеп, Борборлоштурулган Азербайжан Мамлекетин түзүүдөгү Сефевиддердин анын ичинен Исмаил Сефевинин тарихый ролун жана өмүр баянын бурмалоого аракет кылып жаткан авторлорго мисал боло алат. Исмаил шах түзгөн мамлекетке жана Сефевиддердин жасаган иштерине туура баа берилген көптөгөн эмгектер жана чыгармалар болгонуна карабай ушундай китеп жазылган. Г.Гянджалп өзү Түштүк Азербайжандан болгондуктан ушул китепти жазып жатканда ирандын, түркиянын, орустун, батыштын жана азербайжандын авторло-

рунун эмгектерине таянган. Китебинин артында ошол авторлордун тизмесин берген, алардын саны 68. Ошого карабай ал объективдүү боло албай койгон, мүмкүн объективдүү болгусу келген да эместир. Менимче Г.Гянджалп көптөгөн тарихый маалыматтарды пайдаланып жатып, эгинди отоо чөптөн айрый албай калган. Ошол себептүү анын чыгарган тыянактары XV жана XVI кылымдардагы Орто жана Жакынкы чыгыштын тарыхы боюнча көрүнүктүү тарыхчылардын жана адистердин илимий көз караштарына каршы келип жатат. Китепте көп так эместиктер, карама каршылыктар, божомолдоолор бар, анын үстүнө автор чындыкка жатпаган фактыларды да пайдаланган. Ага өз тагдырынын өйдө-төмөн болгондугу жана азыркы күндөгү Иранда болуп жаткан коомдук-саясий абал дагы таасир эткенби деген ой туулат. Мисалы, анын Исмаил шах куралдын күч менен элди өз дининен баш тартып суниттерди эске салган нерселердин бардыгын талкалап жок кылып, шейтизмди кабыл алууга аргасыз кылган (139 бет) деген сөзү эле эмнеге турат. Чындыгын айтсак, мындай ойлогон жалгыз эле Г.Гянджалп эмес. Бул чын болгон күндө дагы, кызыл баштардын жетекчилерин мындай кадам жасоого эмне себеп болгонун көрсөтүш керек эле. Бириккен Азербайжан мамлекетинин болору же болбосу чечилип жаткан. Орто кылымдагы согуштун мыйзамдары өтө катуу болгон. Деген менен автор өз алдына башка максат койсо керек. Муну “Бул китеп сефевиддерге каршы манифест” деп өзү деле мойнуна алып жатат (20 бет). Ушул эле тезистен анын кандай максаты бар экендиги көрүнүп турат.

Сефевиддердин аткарган иштери боюнча Г.Гянджалптын чыгарган тыянактарын карап көрөлүчү: “Аймактын тарыхы башка багыт менен кетти... Сефевиддердин деми менен ууланып, туура ой жүгүртө албай калган түрктөр, перстердин азыркы улутчулдугуна негиз салышты (15 бет)”; “Түрктөрдүн этникалык белгиси Сефевиддердин убагында өчө баштады... Сефевиддер бул белгини түрктөрдүн аң сезиминен таптакыр жок

кылышты (16 бет)”. “Сефевиддерге чейин баяндур уруусунан чыккан Коркут баба же сельджуктардын маданияты болбогондой эле көрүнүп калды.(16 бет)”. Анын ою боюнча фарси тили Сефевиддердин убагында мамлекеттик тил болуп калды- “Сефевиддерден кийин өз тилинде жазууга болбой калды.(18 бет)” Автор мындай дейт: “Менин максатым түрктөргө Сефевиддердин түрмөсүнөн бошонууга жардам берүү (18 бет)”. Бир сөз менен айтканда Г.Гянджалп Исмаил шахка болгон күнөөнү жаап, Сефевиддердин мезгилин биздин тарыхыбыздын эң караңгы жактары деп эсептейт. Мындай ойду айткан ал жалгыз эмес, жүздөгөн жылдардын ичинде ар кандай саясий жана диний агымдардын өкүлдөрү Иранда, Турцияда жана Батышта да XVI кылымда Жакынкы жана Ортоңку чыгышта Исмаил шахтын ойногон ролун төмөндөтүүгө көп аракет кылышкан. Чыныгы окумуштуулар жана көрүнүктүү тарыхчылар үчүн Исмаил шах улуу мамлекеттик ишмер жана таланттуу аскер башы, ал эми азербайжандыктардын эсинде Борбордоштурулган Азербайжан Мамлекетин түзүүчү, азербайжандын жерлерин жыйнап бириктирүүчү адам катары кала берет.Кээде Исмаил шах жөнүндө сөз болгондо, биздин мекендештерибиздин көчүлүгү анын өмүр баянын жана шеитизмди мамлекеттик идеологиянын деңгээлине чейин жеткизген иштери жөнүндө гана айтып, бул кадамдын саясий максатын ачып көрсөтүшпөйт. Келтирилген далилдер Исмаил шахтын сансыз мурастарынын чети гана, алар бул адамдын өз элине кылган баа жеткиз кызматынын толугу менен ачып бере албайт. Бир эле макала менен бул кемеңгер адамдын мамлекеттик деңгээлдеги жөндөмүн, терең акылын жана көрөгөчтүгүн ачып берүү мүмкүн эмес. Демек бул макала, Исмаил шахты Борбордоштурулган Азербайжан мамлекетин түзгөн таланттуу аскер башы жана мамлекеттик ишмер катары, анын саясий беделин сүрөттөп көрсөтүүгө кылган гана аракет. Орто кылымдагы биздин элдин мамлекеттүүлүгүнүн гүлдөп турган чагында, Исмаил шах башкарган Сефевиддер империясы ан-

дан мурдакы жана андан кийинки азербайжан мамлекеттерин байланыштырып турган төңөлүк гана болгон. Бирин бири алмаштырып, азербайжандын көп кылымдуу мамлекеттүүлүгүн негизин калыптаган бул саясий түзүлүштөр, түрк урууларын бириктирип, кийинки муунга мамлекеттик түзүлүштүн салттарын, башкаруунун жолдорун, кошуна элдер жөнүндө маалыматтарды алар менен мамиле кылуунун ыкмаларын, бийликти өткөрүп берүүнүн тажрыйбасын, көбүнчө атасынан баласына өткөрүп беришкен. Азербайжан мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын көптөгөн байланыштары менен кошуп изилдөө жана ошондой эле мамлекеттин өнүгүшүн талдап чыгуу азербайжандын тарыхый чындыгына толук баа берүүгө жана ошону менен бирге XVI кылымдагы Алдыңкы Азияда эмнелер болуп өткөндүгүн толук түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Атасы жагынан Исмаил шах түштүк — азербайжандын Ардебиль шаарында жашаган беделдүү Сефеви уруусуна кирет. Бул үй-бүлөнүн башында турган Шейх Сефиаддин Ардабели XIII кылымда “Савайийе” деген суфий орденин негиздеген, ал кийин маанилүү саясий күчкө ээ болгон. Бул ордендин өкүлдөрү мурда суниттер болгону менен кийинчерээк аз-аздан шейтизмди кабыл алып, анан өтө берилип кетишкен. Бул орден башынан эле бийлик ээлерине каршы тургандыгын белгилеп койуу маанилүү. Анын энеси Ак-Койлуулардын уруу башчысы Узун Гасандын кызы Алемшах-бегим экен. Узун Гасандын өзү Трапезундун императору грек Иоанн Комнин IV кызы Теодорага (Деспинеге) үйлөнгөн. Падышалардын өз ара куда -сөөк болушу эзелтеден келаткан салтка айланган, анын үстүнө ал мамлекеттин эл аралык абройунун жогорулашынын көрсөткүчү да болгон. Так ушул себеп менен Узун Гасан Сефевид уруусунун саясий жана коомдук тасиринин күчтүү экенин эске алып өзүнүн кызын ушул уруунун башчысы Гейдар шейхке берүүнү чечкен.

Сефевиддердин негизги максаты азербайжанга тиешелүү жерлерди бириктирүү болгон. Сефевиддердин тарыхынын баш-

ка окуяларына кызыгып кетип, кээ бир изилдөөчүлөр так ушул негизги маселени көз жаздымында калтырышат. Көрүнүктүү чыгыш таанучу И.П. Петрушевский (1898-1977) мындай дейт: “ Сефевиддердин шейттик байрагынын алдында азербайжанды саясий жактан бириктирүүнү көздөгөн кыймыл өнүгүп жатты” (Баку, 1949ж, 210 бет. Азербайжандын тарыхы боюнча макалалар жыйнагы). Ушул эле максатты көздөгөн Исмаилдин атасы менен чоң атасы шейх Джунейд жана шейх Гейдар куралдуу күрөшкө чыгып курман болушкан. Сефевиддердин бириккен Азербайжан мамлекетин түзүүгө кылган аракети Ак-Койлуу жана Ширваншах династиялары тарабынан убактылуу токтотулган.

Исмаил Сефеви 12 жашка чыкканда сефевиддик эмирлердин жана түрк урууларынын колдоосу менен ата-бабасынын жолун жолдоп күрөшкө чыкты. Исмаил шах өзүнүн колдоочулары менен 1499 жылы күрөшкө аттанган. Бул жолу мурдагыдай эмес, күрөш Азербайжандан тышкары жерде жүрүп жатты. Мурда Сефевиддер Азербайжанды бириктирүү үчүн ган күрөшсө, Исмаил жана анын колдоочулары башка өлкөлөрдү да кошуп эң ири мамлекетти түзүүнү чечишти. Ак койлуулар жана Ширваншахтар менен болгон үч жолку кандуу согуштан жеңип чыгып Исмаил шах 1501 жылы Тевризге кирип, өзүн Азербайжан менен Ирандын падышасымын деп жарыялады. Ошол эле убакта Азербайжандын тарыхында биринчи жолу борборлоштурулган жаңы мамлекет- кээ бир маалымат булактарында айтылгандай сефевиддердин же кызылбаштардын мамлекети пайда болду. Мына ушундан баштап, ири империяны түзүүгө багытталган Исмаил шахтын саясий, аскердик жана идеологиялык аракети башталды. Аны менен эрдик иштер, тобокелчилик, жоготуулар, жеңилүүлөр жана жеңиштер кошо жүрдү..

И.П.Петрушевский Исмаил шах жөнүндө айтып жатканда, анын аскердик талантына таң берип мындай дейт: “Замандаштары анын аскердик талантына жогору баа беришкен,

Хондемир деген тарыхчы анын аскердик талантын өзгөчө баалаган, тарыхчы Хасан Румлу Исмаил өмүр бою беш чоң согушту башынан өткөрдү деп белгилейт: Джабандын алдында ширваншах Фаррух Ясар менен 1500 жылы, Шарурда Ак-Койлуу Альвендо менен 1501 жылы, Алмакулагинин алдында Ак-Койлуу султан Мурад менен 1503 жылы, Мервдин жанында Мухаммед Шейбани менен 1510 жылы, Чалдырандын алдында Осмондук султан I менен 1514 жылы, Ушул беш согуштун ичинен төртөө душмандары толук талкаланып Исмаилдин жеңиши менен бүткөн, акыркы бешинчи согушун өзүнө байланыштуу болбогон себептер менен жеңилип калган, бирок душманын чегинүүгө аргасыз кылган”. {И.П.Петрушевский ошол эле жерде 242 бет}.

Шах Исмаил Сефеви жөнүндө Батышта да Чыгышта да ал эмес өзүнүн мекени болгон Азербайжанда да көптөгөн китептер жана макалалар чыккан. Бирок тилеке каршы дайыма эле авторлор анын мамлекетти түзүүдөгү эмгегин жана жетишкен ийгилигин биринчи планга чыгарып, толук деңгээлде чагылдырып көрсөтө албай жүрүшөт. Көпчүлүк убакта Сефевид мамлекетин негиздеген адамдын бейнесин бузуп, же диний фанатик же ою ай-асманда жүргөн акын кылып көрсөтүшт. Исмаил эле эмес бүтүндөй Сефевиддердин этникалык жагын да бузуп жүргөн чыгармалар бар.

Көптөгөн тарыхый маалыматтар жана далилдер (Саффат ассафа”, “ Тарихи — алемарайн-аббаси ж.б“ бар экендигине карабай, кээ бир батыштын жана Ирандын тарыхчылары Исмаил шахты жалаң гана Ирандын кызыкчылыгын көздөгөн адам катары көрсөтүүгө аракет кылып келишүүдө. Алар Сефевиддердин мамлекетин арабдар, түрктөр жана монголдор басып алып орноткон мамлекеттерди алмаштырган Ирандын эле мамлекети катары мүнөздөлөт. Исмаил шахты, ирандыктарды түрктөрдөн куткарып, эзелтеден иранга тиешелүү жерлерди бириктирүүнү көздөгөн адам деп эсептешет. Бирок окумуштуулар мурда эле,

орто кылымдын маалымат булактарынын негизинде Исмаил шахтын, Ирандын саясий жана улуттук биримдигин калыбына келтирүүнү максат кылып койбогондугун далилдеп коюшкан.

Исмаил шахтын тарыхын аябай жакшы билген азербайжан тарыхчысы Октай Эфендиев көптөгөн булактарга таянып мындай дейт: ”Сефевид мамлекетинин тарыхы, азербайжан элинин тарыхы жана анын этникалык биримдиги менен тыкыз байланышкан. Азербайжандын түндүк жана түштүк аймактарынын борбордоштурулган Сефевид мамлекетинин тегерегинде биригиши, бул аймактардын саясий, экономикалык, маданий жана этникалык жактан мурдакыга караганда тыкызыраак жакындашына алып келди. XVI кылымда Азербайжан ондогон жылдар бою болуп келген феодалдык чачырандылыктан кутулуп, мамлекеттүүлүгүн түзүп, экономикалык жана маданий жактан өнүгүүгө багыт алды”.(Октай Эфендиев.Сефевиддердин Азербайжан мамлекети 1981ж. 4 бет).

Эң чоң чыгыш таанучу, орто кылымдагы Ирандын жана Түштүк Кавказдын тарыхы боюнча жакшы илимий изилдөөлөрдүн автору М.Ф.Минорский Сефевиддер ар тараптуу туугандык байланышта турган Кара-Койлуу жана Ак-Койлуу урууларынын династияларынын түздөн-түз мураскорлору деп эсептеген. Ал биринчи Сефевиддердин мамлекетин Иранда орнотулган үчүнчү Азербайжан мамлекети катары карайт, биринчи экөө Ак-Койлуу жана Кара- Койлуу урууларынын кезек менен орноткон мамлекеттер болгон.(О.А Эфендиевдин Азербайжандын тарыхын жана маданиятын бурмалап жаткандарга каршы деген жыйнагы. Баку. 1978ж. 134 бет. Редактору А.С. Сумбатзаде).

В.В.Бартольддун Сефевиддер династиясынын түбү түрк деген пикири чындыкка жакын экендигин тарых булактарынан алынган жаңы маалыматтар тастыктады. Бул династиянын башында турган Сафи ад —дин шейх (1252-1324) жана анын урпактары жөнүндө окумуштуу мындай деп айткан: “Бул ар-

дебильдик шейхтер перс эмес түрк экендиктерине шек жок”. (В.В.Бартольд 2 том, 1бөлүм, 748бет. Москва.1963ж). Сефевиддер династиясынын кээ бир авторлор эч кандай маалымат булагы же далили жок эле айтып жүрөндөй курддарга да эч тиешеси жок.

Ирандын тарыхы боюнча белгилүү адис Н.Д.Миклухо-Маклай Сефевиддер династиясына кайрылып мындай деп жазган:”Кийин кызылбаштар аталып кеткен бул уруулар тили жана келип чыккан жагынан да XV кылымда Азербайжанды жана Ирандын көпчүлүк бөлүгүн биринин артынан экинчиси башкарып турган Кара-Койлуу жана Ак-Койлуу уруулары менен тууганчылык жактары бар.” (Н.Д.Миклухо-Маклай XV-XVI кылымдардагы Ирандагы шиизм жана анын коомдук бедели. 1958ж. 224бет).

Келтирилген цитаталардын көптүгү окурмандарды таң калтырбай эле койсун, мен муну айтылып жаткан маалыматтардын чындыгына эч ким күмөн санабасын деп атайын жасап жатам.

Сефевиддердин ата-теги жөнүндөгү келжиреген сөздөрдүн тарап кетишине мүмкүнчүлүк берип, акыркы жылдарда ата-мекенибиздин тарихый маалыматтарды окуучу илими, сефевиддер темасына арналган жаңы фундаменталдык иштерди бербей калды, ошол үчүн Исмаил шахтын азербайжан экендигин моюнга алууну каалабаган адамдар өз оюндагыларын айтып жатышат. Буга окшогон субъективдүү аракеттерге карабай бизди, дүйнөгө белгилүү окумуштуулардын керектүү далилдерди келтирип, коюлган күнөөлөрдү убагында четке кагып койгондугу сүйүндүрөт, так ошондуктан азербайжан элинин улуу уулуна туура баа берилип жатат. В.В Бартольд, И.П.Петрушевский-, А.Е.Крымский, Б.Н.Заходер, В.Ф.Минорский сыяктуу көрүнүктүү чыгыш таануучулардын, Иран боюнча Россиялык чоң адис Н.Д.Миклухо-Маклайдын жана белгилүү түрк тарыхчысы Ф. Кёпрюлизаденин ж.б.аракети менен Исмаил шахтын мурастары корголуп, өз эли Азербайжанга тиешелүү бойдон калды. Сефев-

ид шахтарынын анын ичинен шах Исмаил Сефевинин мурастарын окуп, элге таратууда белгилүү Азербайжан тарыхчысы О.А.Эфендиевдин кошкон салымын белгилеп кетүү адилеттикке жатат. Сефевиддер мамлекетинин негиздөөчүсү, менин өмүрүм түрктөр жана Азербайжан менен тыгыз байланышта деп айткандары түп жазмаларда айтылып жүрөт. Ушулардын ичинен эң ишенимдүүсү жана эл ичине жайылып кеткени, Ширвандагы Гүлистан чебин камап жатканда айткан сөзү, Атасы шейх Гейдарды өлтүргөн Ширваншах Фаррух Ясарды жеңгенден кийин, Исмаил душманын таптакыр жок кылайын деп өзүнүн аскерин алдыга жылдырды. Бирок ширван аскеринин калдыгы жана шаар калкынын бир бөлүгү Гүлистан чебине бекинип алышып Исмаилдин аскерине каршылык көрсөтүүнү чечишти. Орто кылымдын көрүнүктүү тарихый маалыматтарды изилдөөчүсү Искандербек Мунши (1560-1634) Исмаил Ширвандын адам өтө алгыс бир сепилин курчап, аскер башчыларын кеңешке чакырып алып “Силерге Гүлистан сепили керекпи же Азербайжандын тактысы керекпи?” деп суроо берген дейт. { Искандер Мунши.”Тарихи-алемарайи-Аббаси. Азерб.тил.” фарси тилинен которгон О.Эфендиев, Н мусалы.Баку,2009ж,83 бет}. Сепилди камап отура берүү кыйын болоорун сезип, ал сепилди айланып өтүүнү чечет, анткени Ясар өлгөндөн кийин ширвандын аскери мынча кыска мөөнөттүн ичинде күчүн жыйнап каршылык көрсөтө албайт деген ишеничте эле.Убакыттан утуп, бат эле Азербайжанды айланта чаап, жеңишке жетишейин деп ойлогон.XV кылымдын акыркы чейреги мамлекет болгондон калган өлкөдөгү абалды толугу менен ачып көрсөттү.Тевриз тактысындагы султандардын бат-бат алмашып турушу (10 жылдын ичинде 8 султан), феодалдык ич ара кармаштар, династиялардын ортосундагы согуштар, аймак башкаруучуларынын өзүмчө болوم деп чыгууларынын күчөшү, элдин жакырчылыгы жана бектер менен эмирлердин ортосунда болуучу сансыз согуштардан чарчашы өлкөнү эң жаман абалга туушуктурду, так ушул абалда

Исмаил Сефеви жана анын жакын жан-жөкөрлөрү өлкөнү таптакыр жок болуп кетишинен сактап калууну чечишти. Исмаил Сефевинин көздөгөн максаты, саясий борбору Азербайжан болгон чоң империя түзүү болчу. Ал биринчи борбордоштурулган мамлекетти түзүп, азербайжан түрктөрүнүн бардык деңгээлде башкалардан жогору турушун көздөгөн. Ошентип азербайжанга тиешелүү жерлерди бириктирүү үчүн күрөш, түрк урууларын пайдалануу менен түбүндө түрктөр турган күчтүү, кийинки 200 жыл бою Осмон империясы менен теңтайлашкан Сефевиддер мамлекети пайда болду. Иран, Ирак, Афганистандын территориясында жашаган көптөгөн элдердин кошундусу болгон чоң империяны түзгөндөн кийин, азербайжандар мамлекеттин түркүгү деген атка ээ болуп, саясий жана аскерий чоң кызматтарды ээлеп турушкан. Көптөгөн маалымат булактарына таянып И.П.Петрушевский мындай деп жазат: "Кызылбаштардын Ирандагы, Римдеги жана Курдистандагы баш аламан жеңиштеринен кийин, Исмаил түзгөн мамлекет Азербайжан менен эле чектелип калбай, өлкөлөр менен элдердин кошундусу болуп калды, ошентсе дагы XVI кылымдын аягындагы Аббас шах I реформасына чейин, азербайжан элементи саясий жетекчи ролду ойноп келди." {И.П.Петрушевский. "Азербайжан тарыхы боюнча макалалар жыйнагы" 243 бет}.

Сефевид мамлекетинин түзүлүшү үчүн Азербайжандын ойногон ролуна кайрылып, орто кылымдагы чыгыштын тарыхы боюнча ири адис Б.Н.Заходер мындай деп жазган: "XVI кылымдын башында Закавказье менен Ирандын территориясында орнотулган бул ири мамлекеттин өзөгүн коомдук жана экономикалык жактан салыштырмалуу жогорку деңгээлде турган азербайжан түзгөн. Бул мамлекет көптөгөн уруу жана элдерди өзүнө камтыган менен анда азербайжандын ак сөөктөрү көп болчу, биринчи Сефевиддер ошолордун аскердик күчүнө таянышкан." (Бүткүл дүйнөнүн тарыхы. IV том. Москва. 1959. 558 бет).

О.Эфендиев белгилеп кеткендей, азыркы Ирандын тарых мектебинин өкүлү, ирандын белгилүү тарыхчысы Насрулло Фалсафи Сефевиддердин келип чыгышына салт болуп калган субъективдүү көз карашка карабай, Исмаилдин түрк, азербайжан экендигин, объективдүү далилдерге, логикалык ой жүгүртүүлөргө таянып ачык эле мойнуна алат. Ал өзүнүн эмгектеринде Исмаил түрк, азербайжан тилине хан сарайда да, адабий чөйрөдө да өзгөчө көңүл бурган дейт. "Исмаил шах дейт ал, атасы тарабынан "сеидмин" Алинин тукумунун деп анысына аябай сыймыктанган, энеси тарабынан Ак-Койлуу уруусунан чыккан Хасан бектин небересимин жана ошол династиянын мыйзамдуу мураскорумун деп эсептечү. Аны колдогондордун бардыгы тарыхта белгилүү болгондой, негизинен туркмендер болгон. Таттуу фарси тили Осмон империясында жана Индияда саясаттын жана маданияттуулуктун тили болуп турган доордо, Исмаил түрк тилин, ордонун официалдуу тили кылып койгон. Өзү да ырларын жалаң гана түрк тилинде жазган, түрк тили Сефевид династиясынын акырына чейин ал эмес андан кийин да мамлекеттик тил бойдон кала берген". Андан ары ал мындай деп жазат: "Кызылбашылар өзүлөрүнүн түрк тукумун асылдыгы жагынан да, атак-даңк жагынан да Ирандын жергиликтүү калкынан жогору коюп, аларды тат, тажик деп кемсинтишкен." (О.Эфендиев. Сефевиддердин Азербайжан мамлекети. 36-37беттер). Исмаил шах жакшы ырларды жазып өзүнөн кийин "Дехнаме" ("Он кат") деген жакшынакай поэманы эле эстелик катары таштап кетпестен, азербайжан тилин мамлекеттик-саясий деңгээлге чейин көтөрүп иш кагаздарын да азербайжан тилинде жаздырган. Ушуга байланыштуу И.П.Петрушевскийдин пикирин далил келтирсемби деп турам ал мындай деп жазат: "Исмаил өзүнүн алган тарбиясы, турмушка болгон көз карашы жагынан да кызылбаш уруулары жана көчмөн ак сөөктөр менен тыгыз байланышта болчу. Ал өтө билимдүү эле, акындар менен окумуштууларга жардам берип турчу. Өзү бел-

гилүү акын болгондуктан, артына жакшы ырлар жыйнагын (диван) калтырып кеткен. Ошол эле убакта Осмон султаны Селим I өз ырларын жалаң гана фарси тилинде жазса, Исмаил шах азербайжан тилинде жазган. Ушунун өзү эле кээ бир Батыш Европанын изилдөөчүлөрүнүн Исмаил шахты Ирандын патриоту деп көрсөткүлөрү келгендиги туура эмес экендигин айгинелейт. Исмаилдин эне тили азербайжан тили, өзүн жана үй-бүлөсүн желөп-тирегендер көчмөн азербайжандар болгон, анын ордосунда азербайжан тилинде сүйлөшкөн.” {И.П. Петрушевский. Азербайжан тарыхы боюнча макалалар жыйнагы.242,243 беттер}. Чыгыштын тарыхында Исмаил шах көрүнүктүү аскер башы катары белгилүү болсо, азербайжандын классикалык поэзиясында Хатаи деген ат менен андан кем эмес ардактуу орунду ээлейт.Ушул азыркы кезге чейин Исмаил шах алавиттердин жети улуу акындарынын бири катары белгилүү. Өз тилин сүйүп, ага аяр мамиле кылуу керек экендиги анын керээзинде да айтылган:”Мен дайыма алакандай жеримди алтындан, эне тилимди асыл таштан артык көргөм, мен ушул кыска өмүрүмдүн ичинде силер үчүн бардыгын жасадым.Колумдан кылыч түшүрбөй душманды жеңип, чачылып кеткен жеримди бириктирүүгө аракет кылдым”.{“ Хатаини окууга киришкендерге жардам” (азер.тил.)Жыйнаган:Ахунд Гаджи Солтан Гусейнгулу оглы.11 китеп.Баку,1998 ж. 2 бет}. Түпкү жазмалар далилдегендей X111-X1V кылымдарда эле Азербайжан тилинде азербайжандын көпчүлүк эли сүйлөшчү экен. Кура дарыясынын түштүк жагы эле эмес, анын түндүк жагында да, Ширванда да азербайжан тилин көбүрөөк колдонушкан. Ошол убакта Азербайжанга келип кеткен Италиялык авторлор да ушул жөнүндө көп маалымат беришкен.

X111-X1V кылымдарда азербайжан тилинин маданий жактан ойногон ролу бир кыйла өскөн. Белгилүү чыгыш таануучулардын ою боюнча Иранда, Иракта жана Кичи Азиянын чыгыш жагында жашаган көптөгөн элдерге адабий тил болуп калган.

Нур Хасан, Бурхан ад-дин Сивасский ж.б. сыяктуу Азербайжанда жашабаган акындар да өз ырларын азербайжан тилинде жазышкан. XV кылымда азербайжан тили өзүнүн эл аралык маанисин дагы эле жогото элек болчу. Мамлекеттин борбору болгон Тевриз шаары табигый илимдерге көбүрөөк көңүл бурулган илимдин борбору болгон дейт Манчестер университетинин профессору К.Э. Босфорт. (Анын “Мусулман династиялары”. Илим. Москва. 1971). Акындар Хабиби, Сурури, Туфейли жана миниатюранын Тевриз мектебинин негиздөөчүсү, сүрөтчү-миниатюрист Султан Мухаммед ж.б. сыяктуу азербайжан тилинде сүйлөгөн билимдүү адамдар Исмаил шахтын тегерегине чогулушканы тарихый чындык экендиги талашсыз. Өзүнүн тегерегине азербайжан түрктөрүнүн ичинен билимдүү адамдарды топтоо менен Исмаил шах мамлекеттин илимий жана чыгармачыл потенциалды калыптаган. Ошол кездегидей эле акыл-ой ээлери өткөндү сактап, жаңыны жаратып жатышат. Маданиятта келечек үчүн деп отургузуп койгон ар түрдүү бүчүрлөр болот. Ал замандаштардын көңүлүн буруп, байкалбаса деле керек, бирок ошонун өзү мамлекеттүүлүктүн келээрки муунга калтырган өзгөчө бир мурасы.

Мына ошентип Исмаил шахтын элге сиңирген эмгеги, Азербайжандын улуттук маданиятынын өсүшү үчүн ыңгайлуу шарт түзгөндүгүндө жатат, ал башкарган мезгил орто кылымдагы өлкөнүн эң прогрессивдүү мезгили деп эсептеп жүрүшөт. Ал өз тилинде жазган акындарды, илимпоздорду жана искусствонун ишмерлерин кубаттап гана тим болбюостон, искусствонун жана илимдин өнүгүшүнө көз салып, жардам берип турган. Анын кылган аракетинин негизинде, азербайжан тили фарси тилинин таасиринен суурулуп чыгып, кийинки жүздөгөн жылдар бою ага үстөмдүк кылып турду. Азербайжан акындарынын чыгармаларын башка тилде жазуу салты таптакыр жоголду. Замандаштарынын айтуусу боюнча чыгыштын миниатюрасынын өнүгүшүнүн чокусу так ушул мезгилге туура келет. Билимдүү

Хатаинин ордосунда, чыгармачылык үчүн ыңгайлуу шартта, камкордука бөлөнгөн, улуу сүрөтчү Бехзад жана башка көптөгөн таланттуу бедизчилер, каллиграфтар, музыканттар жашап жана иштешкен. Ал эмес ийгиликсиз бүткөн Чалдыран согушунун алдында да барыдан мурда таланттуу сүрөтчүлөр, окумуштуулар жөнүндө кам көрүп, аларды согуш талаасынан алыс алып кетип, кам көрүүгө буюрган. Исмаил шах, бардык диндерге анын ичинен өз өлкөсүндөгү христиандык динине жол берген, Европанын христиандык өлкөлөрү менен тыгыз байланышта болгон, тынчтык жана өлкөнүн гүлдөп өсүшү үчүн аракет кылган, душмандарга каршы күрөштө керек боло турган ишеничтүү өнөктөштү издеген кыйын дипломат, кемеңгер эл башкаруучу катары мүнөздөлөт. Сефевид мамлекетинин дагы бир өзгөчөлүгү, анын салт-санаасынын кийинки муунга өтүп турушунда, көп түрдүү маданиятында жана көп улуттуулугунда жатат. Сефевиддер империясында жашаган элдердин тилдери, искусствонун, архитектуранын эстеликтери сыяктуу эле тарихый мурас болгодуктан ушул кезге чейин сакталып калган. Исмаил шах акын жана философ катары илгеркиден калган мурастарга өтө аяр мамиле кылчу экен. Ал каллиграфтар, сүрөтчүлөр жана мукабачылар иштеп, байыркы доордун китептеринин жыйнактары сактала турган китепканаларды курууга өзгөчө көңүл бурган. Өтө баалуу китептер жана кол жазмалар сакталган Тевриз шаарындагы ордолук китепкананы куруу жөнүндөгү падышалык буйругу буга мисал боло алат. Узун Гасандын убагынан бери жыйналып келе жаткан Ак-Койлуу урууларынын өтө бай китеп коллекциясы жөнүндө ал аябагандай кам көргөн. Бул зейрек кездешүүчү коллекция көпчүлүк тарыхчылардын ою боюнча ага Ак-Койлуулар династиясынын эки мураскеринин бири Алвенд мырзаны жеңгенден кийин 1501 жылы тийген. { О.Ф.Акимешкин. “Орто кылымдагы Иран: Маданияты, тарыхы, тили”. 2004 ж. 364 бет}. Исмаил шахтын өзгөчө бир сапатынын белгиси: ал поэзия, чыгармачылык менен тамаша үчүн

эмес, өзүнүн ойун, максатын жана аткара турган милдетин элге ошол ырлары аркылуу таратып жана түшүндүрүп берүү үчүн алек болчу. Исмаил шахтын азербайжан мамлекетинин алдында сиңирген чоң эмгектеринин бири, өз мезгили үчүн тышкы саясаттын механизмдерин түзүп койгондугунда жатат. Күчтүү империяны түзүп жатып, ал ошол эле мезгилде Батыш Европанын өлкөлөрү- Франция, Испания, Венеция жана Генуа менен мамиле кылып туруу үчүн негиз түзүп койгон. Бул мамилелерди түзүүнүн эң негизги себеби, Осмон султандарынын басып алууга кылган аракеттерин токтотуу болгон. Бул байланыштар ошол өлкөлөр менен болгон соода байланышына да оң таасирин тийгизди. Азия менен Европанын соода жолдорунун кесилишинде жайгашкан Сефевид мамлекети, ушул жерден өткөн кербендерден көп киреше алып турган. Исмаил шах менен Батыштын ортосундагы тыкыз саясий жана соода келишиминин негизинде Тевризге Европадан соода иштери менен эл келип, туруктуу өкүлчүлүктөрдү кура башташты. Дипломатиялык жолго салып башка дагы бир саясий борборго айланган, күчтүү моголдордун индиядагы империясы менен мамилени жакшырткандын негизинде, моголдор Осмон империясы менен жылуу мамиледе болгонуна карабай Сефевид-Осмон согушу аягына чыкканга чейин киришпей турду.

Исмаил шахтын аракети менен орто кылымдардагы чыгыштын мусулмандарынын ичинде азербайжандык саясий күч түзүлүп, ага чоң саясатчылар жана азербайжандын элинин билимдүү катмары кирген, анын үстүнө ошол убакта эле биз азыркы доордо “Азербайжанчылык” деп кабыл алган түшүнүк пайда болгон. Исмаил шахтын философиясында азербайжандык күч, өзгөчө идеологиялык түзүлүш катары калктын талабын жана өзгөчө кызыкчылыктарын канаттандыруу үчүн жумшалып, «Азербайжанчылык» калктын улуттук белгисинин бир түрү катары чыга баштаган. Азыркы күндө “Азербайжанчылык” тын ою өлкөнүн ичиндеги маселелерди чечүү, ал эми анын чегинен

тышкары жерде анын кызыкчылыгын коргоо үчүн жаңы мааниге ээ боло баштады. Бирок азыр дагы, илгеркидей эле ошол ойду колдоп турган күчтөр бар. Илгеркидей эле “Азербайжанчылык”тын ою мамлекеттин өз алдынчалыгынын өсүшүн, мамлекеттин көз каранды эместигин чыңдоо үчүн багытталган. Илгеркидей эле Евроазия континентинде Азербайжандын “жер ортосу” болгондугу, анын Батышка да Чыгышка да саясий таасирин тийгизүүгө шарт түзөт. Өлкөгө келген чет элдик коркунуч же эл башына түшкөн кырсык этникалык белгини эске салуунун булактары болуп калышат. Этностун кандай экендиги элдин белгүлүү бир инсандын жетекчилиги астында, саясий максатка жетишүүчүн жүргүзгөн күрөшүндө билинет. Ошондуктан көбүнчө көңүлдү Исмаил шахтын кылган ишин талдоого бөлүп, бул улуу мамлекеттик ишмердин, Сефевиддердин идеологиясынын системасын түшүнүүгө негиз боло турган азербайжандын идеялык жана саясий платформасын калыптандыруу үчүн жасаган аракетин карап чыгыш керек.

Сефевиддер менен Исмаил шахка чейин эле азербайжан түрктөрү Жакынкы жана Ортоңку чыгышта болуп жаткан саясий жана согуш процесстеринде маанилүү орунду ээлеп турушкан. Буга кудурети кээде өздөрү түзгөн мамлекеттин чегинен чыгып кетип турган Эльденизи-Атабектер, Кара-Койлуу жана Ак-Койлуу уруулары сыяктуу азербайжан түрктөрүнүн түзгөн мамлекеттери мисал боло алат. Бирок ушул мамлекеттердин биринин да падышасы өзү үлгү болуп, этникалык маселени алдыга мынчалык ачык түрткө эмес. Андан тышкары Исмаил шахка чейин Азербайжандын бир дагы падышасы азербайжанга тиешелүү жерлерди, бир гана саясий жана идеологиялык туунун алдында чогулта алган эмес. Ошентип улуттук белгинин күч алышы, азербайжанга тиешелүү жерлердин биригиши, азербайжан түрктөрүнө жана алардын мамлекетине туулган коркунучтун жок кылынышы саясий жактан күчтүү мамлекеттин башчысынын таасири астында болду. Бир эле Азербайжан мамлекетинин

түзүлүшү, өлкөнүн саясий жактан гана өнүгүшүнө алып келбей, анын экономикалык жактан да өнүгүшүнө алып келди. Бир эле коомдук-тарихый, саясий организмдин калкынын ар түрдүүлүгү, империянын чегинде бир нече улуттун түзүлүшүнө мүмкүнчүлүк берди. Бул мүмкүнчүлүктү ишке ашырыш үчүн этникалык эле эмес, саясий жана экономикалык күчтөрдүн да жардамы керек эле. Так ушул күчтөр азербайжан элинин калыптануусуна негиз болду. Кээ бир тарыхчылар, Сефевиддер мамлекетинин мезгилинде Азербайжандын жана азербайжандыктардын тарихый аренага чыгышынын себеби, алардын орто кылымдагы эң күчтүү этносаясий күчкө ээ болгондуктарында жатат деп туура белгилешкен. Азербайжан түрктөрүнүн Жакынкы жана ортоңку чыгышта болуп жаткан саясий процесстерге тийгизген таасири талашсыз болгондуктан, аларга шектүү мамиле кылган изилдөөчүлөрдүн келтирген далилдери да жокко чыгара албай койду.

Сефевиддер мамлекети түзүлгөндөн көп өтпөй эле, Жакынкы жана Орто Чыгышта өтө кубаттуу саясий-аскердик күчкө айланды. Элдин саясий түшүнүгү, башка өлкөлөр менен болгон геосаясий байланыштар аркылуу аныкталат. Исмаил шахтын азербайжан мамлекетин түзгөндүгү, азербайжан түрктөрүнүн дүйнө таанымынын өнүгүшүнө, өзүн-өзү жакшы түшүнүүгө жана өзүнүн этносаясаттык мейкиндикти түзүүдөгү ролун баалап билүүгө алып келди. Бул Исмаил шахтын замандаштары менен урпактарына мамлекеттик жана идеологиялык эгемендүүлүктү, көз карандысыздыкты бекемдөө үчүн күрөшүү керек экендигин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берди. Анын учурунда көз караштардын системасы, түшүнүктөр, баалуулуктар, азербайжан түрктөрүнүн жалпылыгы алардын кызыктырган маселелер аныктала да калыптана да баштады. Азербайжан өз алдынча мамлекет гана болбостон, орто кылымдын коомдук маданий жана өнүккөн өз алдынча субъектиси да болгон. Тилеке каршы ушул кезге чейин Сефевид династиясын түбү арабдар-

дан келип чыгат деп далилдөөгө аракет кылып жүрүшөт. Бул үчүн кезинде, Сефевид идеологдору пайдаланган ар кандай ойдон чыгарылган маалыматтарды колдонуп жатышат. Алардын эң негизгизи, Сефевид династиясынын түбү шейттик имамдарга такалат же башкача айтканда түбү түрк эмес араб деп айтылып жүрөт. Кээ бир кездерде Исмаил шах өзү да ушул сөздөрдү айтканы бар, анткени аны сактап калып, көрөгөч мамлекеттик ишмер, таланттуу аскер башы кылып тарбиялагандар, анын коопсуздугу үчүн ушул түшүнүктү, кичинекейинен эле анын аң-сезимине куюп коюшкан эле. Бирок бул династиянын тарыхын тереңирээк изилдегенде, мындай сөздөр мезгилдин талабына ылайык келип чыккандыгы билинди, анын максаты, көптөгөн эл массасын бир борборго топтоо болчу. Чынында эле стратегиялык максатка жетиш үчүн, бириктире турган бир идея керек болгон. Шейтизм дини (араб. тил. "Ши" - топ, партия) азербайжан кызылбаштарынын диний идеологиясынын эмес, саясий идеясынын жана идеологиясынын ролун аткарып калды. Исмаил шахтын өзү жана анын ордуна такка отургандар шейтизмге өтө берилип кеткендерден эмес эле, алар кызылбаштар кыймылынын кээ бир шейтизмди өтө катуу кармагандардын көз караштарын бөлүшүшчү эмес. Азербайжанда-кызылбаштар кыймылынын ордосунда, калктын көпчүлүгү суниттер эле. XX кылымдын башындагы Азербайжанда эл агартуу кыймылынын көрүнүктүү өкүлү, жазуучу, окумуштуу, коомдук ишмер жана идеолог Ахмед бек Агаоглы (1869-1939) өзүнүн "Иран жана анын революциясы" деген ишинде кээ бир суроолорго төмөндөгүдөй ачык жооп берген: "Сефевиддер генеалогиялык жактан Рза имамга барып такалабы? - Жок, биз андай ойлобойбуз. Чыгышта, династияларга байыркы жана атактуу туугандарды таба берүү салт болуп калган. Мисалы, Каджарлардын кайдан чыккандыгы барыга белгилүү, бирок аларды Дарий (ахемениддердин падышасы) менен тууган кылып коюуга жасалган аракеттер көп. Мухаммед пайгамбардын ким экендиги белгилүү

болсо да, аны Ибрагим (Авраам) пайгамбарга жакындаштыра коюшат. Байыркы доор эл көзүнө намыстын, тазалыктын үлгүсү болуп көрүнө берет.

Сефевиддердин ата-теги түрктөр, алар Ак-Койлуу уруусунан болушат. Биринчи жолу биз аларды Ак-Койлуу уруусу жашаган жерден жолуктурдук. Анын үстүнө башында бул уруунун өкүлдөрү түрк тилинде гана сүйлөшкөн. Алардын фарси же араб тилинде сүйлөгөнүнө биздин эч далилибиз жок. Имам Рза менин бабам деп Исмаил шахтын өзүнүн айтканы чындык, Бул сөз анын келечектеги максаттары үчүн керек болчу. Алевиддер (шеиттер) Имам Рзанын кичүү небереси Мехдинин пайда болушун күтүп жатышкан, ошондуктан Исмаил шах Мехди болуп чыга келди. Бул Ирандын жалаң перстерден турган калкына чоң кең эле. Исмаил шахтын чоң атасы Сафиаддин шейх, Гиландын жана Мазандарандын шейхтери менен тыкыз байланышта болгону жана Исмаил шахтын өмүрүнө коркунуч туулуп турганда Гиландыктар жашырып калышкандыгы бизге белгилүү. Эми анын пайда болушу бул жердин элин көп үмүттөндүргөн”. {А. Агаоглы. “Иран жана анын революциясы”. (азер. тил). Баку, 2009, 36-38 беттер}. Өзүнүн катарына жактоочуларын көбүрөөк чогултуу үчүн Кызылбаштар кыймылы, элдин көпчүлүк бөлүгүнө жаккан ойду чыгара коюшту. Ал кезде шиизм элдин жакыр катмарынын дини болгон. Исмаил шах деп жазат, И. П. Петрушевский “мындай шартта, өзүнүн катарына бир катар өлкөлөрдү кошкон чоң мамлекетти орнотууну көздөгөн жактоочуларынын каалаганын жасашы керек эле.” (И. П. Петрушевский. Азербайжан XV1-XV11 кк. 288 бет.) В. Ф. Минорский Исмаил шахтын ырлар жыйнагы биринчи Сефевиддердин жашыруун иштеринин сырларын ачууга ачыкч боло алат деп жазган.” Бул учкул ойлор сыртынан сырдуу жана диний көрүнгөнү менен жүрүп жаткан ишти ачып көрсөтөт. Алар кыймылдын учунда турган элементтердин саясий системасын түзөт” (Октай Эфендиев. Сефевиддердин Азербайжан мамле-

кети.55бет) .В.В.Бартольд Сефевиддердин бабалары Сеиддер (Мухаммед пайгамбардын урпактары) эмес экендигин далилдеп койгон, алардын укум-тукумунун келип чыгышын кийин эле Сефевиддик тарыхчылар ойлорунан чыгарып коюшкан. Кантсе да Исмаил шах Имамдын түз урпагы деген сөз Сефевид мамлекетин түзүүдө маанилүү ролду ойноду. Бул эл массасын бириктире ала турган жалгыз гана тактикалык жана стратегиялык жүрүш эле. Көп кийин, 19 кылымдын башында бүткүл Европада улуттук аң- сезим өсүп жатканда, көп элдердин өзүлөрүнүн мамлекети жок же эрксизден башка мамлекеттин бир бөлүгү болушкан, мына ошол мезгилде улуттардын калыптануусуна, мамлекеттердин түзүлүшүнө дин эмес, улутчулдук чоң роль ойноду. Бүгүн биз диндин кайрадан Тунисте, Египетте, Ливияда белгилүү бир күчтөрдүн бийлике келиши үчүн саясий курал болуп жаткандыгына күбө болуп жатабыз, ошол курал азыр Сирияда да колдонулуп жатат. Исмаил шах турмушка туура жасаган көз карашынан бийликте турган чагында эч жаңылган жок. Азербайжан менен Иранды бириктирем деген максатын ишке ашырууда, ал башынан эле түрк урууларынын аскердик колдоосуна таянган. Анын түбүнүн түрк экендиги, ага Афшар, Каджар, Устаджы, Шамлу ж.б.у.с. түрк урууларынын колдоосун жана жардамын алууга мүмкүнчүлүк берди, алар аны өзүлөрүнүн чыныгы падышасы катары көрүшкөн. Сефевиддердин бийликти чыңдоодогу мындай саясаты, кошуна өлкөлөрдүн басып алуу аракетин гана токтотпостон, Осмон империясынын ички тынчтыгына да коркунуч туудурган. Замандаштарынын айтуусуна караганда Исмаил шах уруу башчыларынын кулк-мүнөздөрүн жакшы билгендиктен, алардын түрк экендиктерин эстерине салып турчу экен. Мамлекеттин кызыкчылыгын жакшы түшүнгөндүгү, аны иштөөгө мажбур кылган, ошол иштин убагында ошол эле кызыкчылыктарды ишке ашырган. Элдин жана мамлекеттин тиричилигинин бардык тарабын ичине камтыган Исмаил шахтын иш аракети, элдин өз тамырын

билүүгө, этникалык жана маданий белгисинин туруктуулугун калыптандырууга мүмкүнчүлүк берди. Негизинен жаңы эл эгемендүүлүктү жана көз карандысыздыкты алган мамлекет үчүн бул мыйзам ченеминдеги иш. Бирок бытыранды коомду бир максатка бириктирүү үчүн кеменгер жол башчы керек. Исмаил шахтын стратегиялык милдети, мамлекеттин кызыкчылыгын коргоодо турган. Мамлекеттин жерине жер кошулуп кеңейгенине, азербайжан мамлекети жаңы мүнөзгө ээ болгонуна карабай, жаңы түрк аймагы эле түзүлбөстөн, өзгөчө максаты жана кызыкчылыктары бар империя түзүлдү. Бул бир бүтүн, борбордоштурулган этникалык тарыхы, жери жана идеологиясы, өзүнүн керектүү мамлекеттик белгилери бар Азербайжан мамлекети эле, ал теңтайлашкан кошуна өлкөлөр менен болгон мамилелерге таасирин тийгизбей койгон жок. Кызылбаштардын ариясынын Жакынкы Чыгышка жасаган жоортулун Исмаил Хатаи шахтын алыска кете турган пландарынын башталышы десек болчудай. Кызылбаштардын пропагандалык машинасы Исмаил шахты шейт-мусулмандарынын куткаруучусу, суннитердин тиреги болгон Осмон империясынын эзүүсүн жок кылуу үчүн асмандан түшкөн адам катары көрсөткөнү кокусунан эмес эле. Осмон империясын эң негизги душман катары көрсөткөнү да капысынан эле боло калган жок. Сефевиддер Жакынкы Чыгышка тийгизе турган таасири үчүн султандык Турция менен кармаша турган кез келээрин жакшы түшүнүшкөн. Бул жерде бир гана суроо бар калган – “качан”? Селим I атасы Баязид II (1481-1512) убагында ар кандай карама-каршылыктардын болгону менен ачык кармашка чыгышкан эмес. Согуш 1514 жылы Селим I убагында башталды.

Ушундай болоорун сезип Исмаил шах Осмондук Турция менен кармашаардын алдында, арт жагындагы коркунучту жок кылыш үчүн, Ортоазия багытындагы Шейбаниддер мамлекетине каршы согуштук аракеттерди жасай баштады. Ошол кезде бул эки чоң мамлекеттин тең Жакынкы Чыгышта өтө маанилүү

геосаясий, идеологиялык жана экономикалык кызыкчылыктары бар эле. Бул эки түрк империяларынын ортосундагы согушту, шейт менен сунниттердин ортосундагы диний согуш деп айткандар чоң жаңылышат. Сефевид империясынын да, Осмон империясынын да негизги максаты-дүйнөдөгү бири гана мамлекет болуп калыш керек эле, ал үчүн дүйнө мусулмандарынын борбору болгон Меке менен Медина жайгашкан Хиджас аймагын басып алыш керек болчу. Бул стратегиялык максатка умтулгандык, Чалдыран согушунан кийинки окуялардан да көрүнүп калды. Сефевиддерди жеңгенден кийин Осмон империясынын падышасы Селим I негизи аскердик күчтөрүн Аравия жарым аралдарын көздөй жөнөттү. 1516 жылы Мамлюктарды талкалап, Египетти, андан кийин Хиджас жайгашкан Сауд Аравиясынын жерин басып алды. 1518 жылы Меккени басып алгандан кийин, бир кезде монголдор талкалаган халифаттын калган мекемелерин жок кылып, өзүн бүткүл дүйнөдөгү мусулмандардын халифи кылып жарыялады. Натыйжада, халиф титулу осмон султандарында гана берилип, халифаттын борбору Стамбулга көчүрүлгөн. Бул борбор өз маанисин XX кылымдын башында осмон империясы тарап кеткенден кийин гана жоготту. Султанды Халиф катары көрбөгөн жалгыз гана күч Сефевиддер болду, алар Исмаил шах өлгөндөн кийин дагы шейт идеологиясына берилген бойдон калышты. Бул факт кызылбаштардын идеологдору акырына чейин Меккеге жетип, мусулман дүйнөсүн башкаруу укугун алууга болгон үмүтүн таштабагандыгын көрсөтөт. Кандай да болсо ушул оюна жетип, мамлекеттүүлүгүн динге өтө берилген шейттер менен сактап калуу үчүн, суннизм байкалган жерден жок кылынып турган. Сефевиддердин убагында сыйдын үстүндө болгон сүрөтчүлөргө, акындарга, окумуштууларга да кечирим берилген эмес. Сефевид султандарынын принципиялдуу позициясына кандуу мисал кылып, көрүнүктүү азербайжан сүрөтчүсү Мир Имаддын (1553-1615) кайгылуу тагдырын алсак болот. Кызылбаштардын эң динчил идеологдору,

бир кезде Исмаил шах азеобайжанга тиешелүү жерлерди бириктирүүгө керек болгон жактоочуларды чогултуу үчүн идеялык — саясий өткөөл катары пайдаланган шеитизмди, кайрадан негизги курал кылып алып, жеңишке жеткенге чейин күрөшүүнү чечишкен. Бүгүн беш жүз жыл өткөндөн кийин 1514 жылы Чалдыран согушуна алып келген себептерди түшүнүү бизге жеңил болуп калды. Бул чыр жалаң эле саясий, экономикалык жана коомдук кызыкчылыктардан чыкпай, мен кыйын деген эле атаандаштыктан чыккан чыр экен. Геосаясий жана геоэкономикалык жактан чегине жетип, эми Осмон менен Сефевид мамлекеттеринин ортосундагы атаандаштык бетме-бет согушууга чейин жетти. Тилеке каршы атаандаштыктын курчтугуна мамлекеттин кызыкчылыгы кошулуп, бир эле жерде өнүгүп келе жаткан Түрктөрдүн эки мамлекетинин ортосундагы карама-каршылык күчөп, аларды узака созулган согушка жеткирди. Бул согушка күнөөлүү деп эки мамлекеттин жол башчыларынын бирөөнө күнөө койгондо этиет болуш керек. Буга экөөнүн ортосундагы атаандаштык гана күнөөлү десек жаңылышпайбыз. Ал мезгил, эки мамлекеттин ортосундагы геосаясий атаандаштыкты тынчтык жана сүйлөшүүлөр жолу менен бүтүрө турган мезгил эмес эле.

Сөз, ар бир мамлекет же ар бир эле саясий топ (урук, уруу жана бир элдин тобу) өзүлөрүнүн геосаясий чек араларын, кошуналарынын эсебинен каршылык көрсөткөнүнө карабай, кеңейтүүгө аракет кылган мезгил жөнүндө болуп жатат. Ушундай тең салмактуулуктун жыйынтыгы менен чек аралар белгиленчи, бирок алар эч качан туруктуу эмес, дайыма өзгөрүлүп турчу. Так ушул себептер менен адамзаттын турмушунда согуштар, тынчтык мезгилге караганда көбүрөөк боуп келген. Аскердик маселелер боюнча чоң адис Карл фон Клаузевицтин сөзүн мисал келтирсек төмөнкүдөй угулмалар эле, эч ким согуш менен эмнеге жетишээрин жана согуштан эмне пайда көрөөрүн өзүнө айтпай туруп согуш баштабайт. Биринчи-согуштун максаты, акыркы-

согушка коюлган милдет. Соңку тарых көргөзгөндөй узака созулган тынчтык да, атаандаш күчтөрдүн тең салмактуулугунун натыйжасы. Мындан төмөркүдөй жыйынтык чыгарсак болот: мамлекеттин чек арасы жөнөкөй эле статистикалык форма эмес, ал кызыкчылыктар кесилишип, ички жана тышкы басымдар теңделишкен күч линиялары. Бул тең салмактуулук бузулса, кеңейүү, кысылуу процесстери жүрөт же мамлекет талкаланат. Сефевид-Осмон мамилелеринин бузулушуна дагы бир күч таасир этти, ал эки күчтүү түрк мамлекеттерин чабыштырып коюуга багытталган, батышевропалык мамлекеттердин саясаты. Батыштын дипломатиясы өз өлкөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу үчүн, чыгыш мусулмандарына үстөмдүк кылууну каалаган Селим I кубаттап, ошол эле убакта ошондой эле саясат жүргүзүп жаткан Исмаил шахты да кубаттап, экөөнү тең согуш отуна түртүп жиберешти. Бүткүл дүйнөнүн тарыхы, эл аралык саясатта активдүүлүктү көрсөткөн мамлекеттер- Осмон империясы да Сефевид империясы да ошол мезгилде активдүүлүктүн туу чокусунда турушкан- же даярданып жатышканын же согушуп жатышканын, же согуштан кийин калыбына келип жатышканын көрсөтөт. Тилеке каршы эки түрк мамлекети тең түбү бири экинине карабай, бири бирине жол берүүнү каалашкан эмес, мына ошондон Европа пайдаланып кетти. Чалдыран согушу кандай бүткөнүнө карабай, Исмаил шахтын азербайжан элинин алдында сиңирген эмгеги зор. Ал күчтүү борбордоштурулган Азербайжан мамлекетин түзүү менен бирге, Азербайжандын поэзиясынын жана маданиятынын калыптануусуна ыңгайлуу шартты түзүп кетти. Ал бийлик кылган мезгил, орто кылымдагы Алдыңкы Азиянын эң бир прогресивдүү мезгили болуп калды.

Шах Исмаил Хатаи Азербайжандын тарыхында биринчи жолу азербайжандар бардык деңгээлде үстөмдүк кылган мамлекетти түзгөн, ал эмес мамлекеттик мекемелерде жана согуш иштеринде азербайжан тили колдонулган. Азербайжан дайы-

ма эле бардык диндерге жол берип, толерантту болгону менен, бул өзгөчөлүктөр бардык жерде официалдуу мыйзам катары, Исмаил шахтын тушунда кабыл алынды. Мамлекеттин коопсуздугу жана стабилдүүлүгү үчүн, элдин бир саясий мейкиндике тиешелүү, коопсуз экендигин сезип, өз өлкөсүнө ишениши керек эле. Исмаил шах кызылбаштыктардын бир идеологиясын түзүп, өзүнүн тегерегине бүт азербайжан түрктөрүн бириктирип, аларды ошончо кең мейкиндикте үстөмдүк кылуучу абалга жеткирди.

Исмаил шах, мамлекетти башкаруунун эффективдүү механизмин түздү, ал тили жагынан да, мүнөзү жагынан да түрк-азербайжандык эле, ошонун негизинде азербайжан тили көптөгөн административдик, аскердик жаңы сөздөргө байыды. Бүгүн Исмаил шахтан калган мурастарды карап жатып, Кабулдан Дербентке чейин созулуп жаткан Сефевиддер империясынын бир жакшы жагын, бөлүнбөгөндүктүн, этникалык кемсинтүүнүн же бой көтөрүүчүлүктүн, улут аралык же диний араздашуунун болбогондугун айта кетүү керек. Азербайжандын эли, Исмаил шах менен көрүнүктүү мамлекеттик ишмер катары гана эмес, эр жүрөк таланттуу аскер башы, ошондогу Азербайжанга келген батыштын дипломаттарын суктандырган акыл-ой парасаты бийик инсан катары сыймыктанышы керек. Анын аскер башылык талантынын негизинде, биз ал түзгөн тарихый өлкөнүн мураскору болуп отурабыз. И.П.Петрушевский ушул далилдердин бардыгын жыйнактап Исмаил шахтын портретин түзүп, мындай деп жазат: ”Адам катары Исмаил шах Сефеви I ге ” замандаштары ар кандай баа беришкен. Саясий жана диний багытына жараша, кээ бирөө ашырамактаса, кээ бирөө аны өтө жек көргөн. Мындай шартта замандаштарынын туура баа беришин күтүүгө болбойт, бирок замандаштарынын бардыгы тең анын аскердик таланты өтө күчтүү экенин бир добуштан айтышкан. Өзгөчө Хондемир тарыхчы анын бул талантын өтө мактаган.

...Ар түрдүү уруулардан турган мамлекеттин ишин жакшы уюштургандыгы жана жарандык кызматчыларды туура тандагандыгы, анын көрүнүктүү саясий ишмер экендигин көрсөтөт.” {И.П.Петрушевский.”Азербайжандын тарыхы боюнча макалалар жыйнагы” деген китебинде 1чыгарылышы.242бет}. Бүгүн беш кылым өткөндөн кийин Исмаил шахтын сиңирген ченемсиз эмгегин, ансыз кийинки кылымдарда Азербайжан кандай абалда болоорун айтууга, көпчүлүгү батылдык кыла албайт.Исмаил шах өз мезгилинин уулу болгон.Андан ар кандай күнөөнү издебей, ушуну түшүнүш керек.Эң негизгси ал эл-жерин сүйгөн адам болгон, ошол кыйын кезенде өз өлкөсүн бириктирип, бутуна тургузуу үчүн бардыгын жасаган.Биз Исмаил шахтан эл аралык абалды жакшы түшүнгөн, ички кыйынчылыктарды өз убагында чече алган, мамлекеттик улуу жол башчыны көрөбүз.Коомдук турмуштун татаал шарттарында акылын жоготпой, мамлекеттин жана элдин жан-дүйнө маселелерин чечип, күн сайын болуп жаткан саясий баш — аламандыктын шартында, өзүнүн эгемендүү мамлекетин орнотууга аракет кылып жүрдү. XVкылымдын аягында феодалдык чачырандылыктан тажап, өз ара согуштардан айласы кетип турган Азербайжан он алтынчы кылымдын башында, Чыгыш мусулмандагына үстөмдүк кылуу үчүн, күчтүү Осмон империясы менен ийгиликтүү атаандашкан ири мамлекетке айланды.

Исмаил шахтын образы, азербайжан элине жаратылыш, кандай акыл-ойду жана күч-кубатты бергенине мисал боло алат. Биз сыймыктанып, өтүп кеткен бабалардын улуу иштери менен эле жашай бербей, алар биздин өмүр жолубузда коштоп жүрүшү үчүн иштешибиз керек. Бул өзгөчө улуу муундун ордуна келе тургандардын эсинде болсун. Биздин тарыхыбызга асылгандарга, алар ким болбосун татыктуу сокку бериш үчүн коомдук пикирди пайдаланышыбыз керек. Биз ошентип гана өзүбүздү, бай тарыхы бар, калыптанып калган улут экенибиздү дүйнөгө көрсөтө алабыз.

Өзүнүн өткөн тарыхына таянбаган элдин келечеги болбойт. Элдин тарыхындагы тарихый образдар, ошол тарыхтагы улуу инсандардын ойногон ролу, улуттун ”Мен” деп айтышына дем берет. Мамлекеттик түзүлүштүн кандай гана түрү болбосун, эгерде мамлекеттин башына жетекчилик сапаты бар инсан келсе, элинин турмушунун өнүгүшүндө чечүүчү ролду ойнойт. Саясий баш-аламандыктын жана бытырандылыктын мезгилинде мамлекеттин башына келген Исмаил шахтын өмүрү жана иши, дүйнөлүк баалулуктар талкаланган мезгилде, элдин суроосу менен бийликке келген Гейдар Алиевдин өмүрү жана иши менен окшошуп кетет. Так ушуларга окшогон мамлекеттик ишмерлердин акылынын жана талантынын жардамы менен улут эгемендүүлүккө жана дүйнө таанымдын көз карандысыздыгына ээ болот. Бул деген саясий генийдин деңгээлин көрсөткөн, чыныгы патриоттордун жеңиши эмеспи?

ШАХ ИСМАИЛ СЕФЕВИ

**как историческая личность, освященная
высокой целью**

Рамиз Мехтиев,
руководитель Администрации Президента
Азербайджанской Республики, академик

*«Наши отважные предки завещали нам
три ценности:*

- Язык,

- Честь,

- Отчизну»

Шах Исмаил Хатаи

Азербайджан, азербайджанский народ, его история и культура имеют многовековую историю. Несмотря на это, в сознании наших недоброжелателей продолжает возникать ложное представление об Азербайджане и его истории. Думаю, что этому не стоит удивляться, ибо это удел тех, кто страдает синдромом - комплексом невосприятости, который доводит их до состояния, когда без клинического вмешательства невозможно избавиться от постоянных галлюцинаций.

Так уж сложилось, что в осмыслении истории политика играет определяющую роль. В результате мы вынуждены в понимании истории исходить из того, что составляет суть политики. Но из-за того, что мы не можем жить вне политики, ибо она проникла во все сферы жизнедеятельности человека современной эпохи, по отношению к своей истории мы порой допускаем некорректность: либо отрицаем свое прошлое, либо продолжаем жить только прошлым, не замечая, что уже давно началось будущее.

Народ обретает уверенность, духовную силу тогда, когда ощущает единство своей истории со своей исторической памятью. Жизнь индивида, познавшего свое этническое происхождение, наполняется историчностью, он начинает думать о своей связи со всеми событиями, происходившими в истории его народа, с его культурой, сознавать себя частью этой истории, и не только. Он становится ее творцом. Начинает размышлять о

том, «кто он», что связывает его с прошлым этноса, к которому он принадлежит. И только найдя ответ, человек решает «что делать» для своего сообщества.

Индивид, себя осознающий, обогащается чем-то таким, что позволяет ему объективно оценить историю. Ибо прежняя история, а точнее - прошлое, есть опыт для формирования в себе мудрости. Поэтому прошлое всегда мудрее настоящего, так как настоящему еще предстоит стать действительностью. Следовательно, в настоящем столько настоящего, сколько в нем сохранилось прошлого. Вот почему прошлое всегда с нами, и оно никогда не может быть заменено настоящим. Именно поэтому следует воспитывать в себе чувство уважения к своему прошлому. Не только по отношению к отдельному человеку, но и к нации в целом невозможно быть выше своего прошлого, так как это и есть история нации. Вот почему надо архиосторожно выстраивать свое критическое отношение к своему прошлому. И правы те, кто считает, что человек живет в согласии с самим собой в той степени, в какой живет в согласии со своим прошлым. Катастрофа наступает тогда, когда он отрицает свое прошлое и начинает его осуждать. Человек, лишенный своего прошлого, начинает говорить языком духовной пустоты. Он оказывается вне преемственности поколений, разрушая тем самым не только единство истории, но и саму историю. Отсутствие согласия со своим прошлым эквивалентно отсутствию развитого самосознания, а следовательно, и пониманию национальных интересов и ценностей.

Изучая первоисточники древнего периода и средних веков, несложно удостовериться в том, что история Азербайджана изобилует яркими личностями как в политической, так и культурной и научной сферах. Однако сегодня с большим сожалением приходится констатировать, что многие достойные сыны Азербайджана, их деятельность и наследие преданы незаслуженно-

му забвению, и никто не станет возражать, что виной тому является пассивность наших историков и источниковедов.

Если на миг оглянуться в прошлое и внимательно перечислить личностей, которых мы сегодня упоминаем в двух словах или вспоминаем изредка, то с уверенностью можно заявить, что каждый из них был бы вечным источником гордости для любого народа. Вспомним хотя бы некоторые имена, которые преданы забвению, хотя заслуживают огромного нашего внимания.

Фазлуллах Рашид – ад – дин ал - Хамадани (1247-1318) – выдающийся государственный деятель, чье созидательное и политическое наследие по своим масштабам может составить достойную конкуренцию таким ярким политическим фигурам в западной истории, как Ришелье, Мазарини и др. Наверняка не каждому известен тот факт, что именно при нём в Тебризе был создан один из крупнейших научно-образовательных центров мусульманского средневековья – «Раби-Рашиди», где за счёт государственных средств обучались студенты и велись научные исследования. Именно по его инициативе впервые в отечественной истории была введена система выделения государственных премий учёным, поэтам и художникам. Наряду с этим, он является автором фундаментального исторического труда «Джами ат-таварих» («Свод летописей»), который, по мнению таких маститых учёных как В.В.Бартольд, К.Ян, И.П.Петрушевский, Ж.П.Ру, считается первым универсальным трудом по всемирной истории в современном понимании. К глубокому сожалению, несмотря на всемирное признание, этот труд до сих пор не переведён и не издан на азербайджанском языке. Усилия же, начатые видным азербайджанским востоковедом А.Али-заде по изучению политического наследия Фазлуллаха Рашид – ад – дина, так и не нашли своего достойного продолжения.

То же самое мы можем сказать о Насир – ад – дине Туси (1201-1274), единственном азербайджанце, именем которого названы кратер на Луне и один из астероидов, открытых совет-

ским астрономом Н.Черных в 1979 году. Из огромнейшего научного наследия этого учёного-энциклопедиста на родной язык переведены всего два – «Ахлаги - Насир» («Насирова-Этика») и одна небольшая по объёму работа по минералогии. Деятельность Туси на посту экономического советника Хулагу хана также почти не освещена, а единственным утешением в этом плане можно считать работу профессора Агабабы Рзаева «Н.Туси. Жизнь, наука и мировоззрение».

Мы редко вспоминаем о другой замечательной странице отечественной сокровищницы культуры – о музыкальных трудах выдающегося композитора и теоретика музыки С.Урмави (1216-1294), который в своём произведении «Китаб ал-адвар» («Книга периодов») дал не только полную информацию о мугамах, но и предложил прекрасную и понятную нотную систему. Как пишет Чингиз Каджар в своей книге «Выдающиеся сыны древнего и средневекового Азербайджана», музыка в предложенной им системе записывалась буквенно-цифровым способом. Буквы арабской цифровой системы «абджад» обозначали условную высоту звука (то есть буквами этой системы – Р.М.), а цифры ее долготу. Особо цифрами фиксировались лад, строй и ритм мелодии. Современная западная нотная система не позволяет производить запись интервалов меньше полутонов и потому не приспособлена для передачи всех тонкостей звучания мугамов и вообще восточной музыки.

Наш соотечественник, чьи мысли и жизнь могут стать учебником борьбы за идеалы гуманизма и толерантности, Айн – ал - кузат Мийанеджи (1099-1131), ещё в XII веке призывал человечество к толерантности и миру, разрушая все идеологические преграды следующими словами: «О друг, если взглянуть на Иисуса глазами христианина, ты сам превратишься в христианина, если глазами иудея на Моисея – то станешь иудаистом, а если взором идолопоклонника на идола, то наверняка окажешь-

ся идолопоклонником» (См. Алиса Ниджат. «Храм мудрости» (на азерб. языке). Баку, 2005, стр.136).

К сожалению, в силу определённых факторов, а может, и нашего несколько пассивного отношения к своему прошлому, не его слова «человечество это единое тело, и если заболит хоть одна часть, то трудно придётся всему телу», а высказывания персидского поэта Саади (1181-1291), жившего на сто лет позже Мийанеджи, (Сыны Адама, спаянные друг с другом, члены единого тела. Ибо сотворены из одной сущности. Если судьба поразит один член недугом, то и остальные члены покинет покой) были высечены на фасаде административного здания ООН в Нью-Йорке. (См. Саади. Гулистан. Критический текст. Перевод, предисловие и примечания Р.М. Алиева. М.ИВЛ, 1959).

Список этот можно продолжить и расширить. Не это основная цель. Главное – это то, что наше богатое историческое наследие ждёт своих профессиональных исследователей, которые смогут вернуть нам это наследие вновь, и тем самым раскроют миру духовное богатство азербайджанского народа.

Я взялся написать настоящую статью по зову сердца. И главным образом по той причине, что историческая роль наших великих предков в объединении азербайджанских тюрков и создании азербайджанской государственности остается еще не до конца изученной. Наши историки, исследователи других социальных научных направлений, писатели, которые перестали писать исторические романы, в большом долгу перед народом. К сожалению, мы пока не имеем исследований, глубоко и системно обобщающих многие аспекты нашей истории, которые уже давно признаны мировой научной общественностью. Отсутствие научных разработок о вкладе видных государственных, политических, научных и культурных деятелей азербайджанского народа в сокровищницу мировой цивилизации вызывает лишь огорчение. В результате, в последнее время создающуюся нишу стали заполнять публикации, в которых суждения и вы-

воды относительно отдельных аспектов нашей истории весьма тенденциозны. И все это преподносится как бы из благих намерений о необходимости изменить «наш национальный код».

Нация, обретшая государственную независимость, наши граждане просто обязаны иметь достоверные сведения о своем историческом прошлом, основание, чтобы апеллировать к подлинным национальным образам, на примере которых воспитывалось бы новое поколение. А для этого очень важно восстанавливать утраченные под прессингом советской идеологии страницы национальной истории. Однако, предлагая изменить «национальный код», мы не должны поддаваться соблазнам отвергать все, что связано с прошлым, иначе как бы «не выплеснуть вместе с водой и младенца». К сожалению, именно такое впечатление оставляют некоторые публикации последнего времени.

Как было отмечено выше, история нашего народа богата личностями, которые представляют собой олицетворение идеи, на протяжении веков поддерживающей жизненную силу целой страны, сотен поколений и миллионов людей, проживающих на едином пространстве, говорящих на одном языке и разделяющих общие ценности. Духовное и практическое наследие этих корифеев временами было путеводной звездой для страны и народа. В средние века это Низами и Наими, Насими и Физули. Многими своими завоеваниями мы обязаны азербайджанским просветителям и мыслителям XIX-XX века, которые приложили немало усилий, чтобы народ осознал, каким великим духовным и историческим наследием он обладает. Эти подлинные подвижники, отдавшие себя ради высокой цели, являются славой азербайджанского народа, и каждый член нашего общества может гордиться ими. В новой истории А.М. Топчибашев, Ф. Хан Хойский, М.А.Расулзаде и другие видные создатели АДР, в новейшей истории Г.Алиев относятся именно к этой когорте исторических фигур. Все эти личности являются носителя-

ми азербайджанской идеи, которая нашла свое окончательное воплощение в конце XX – начале XXI века – после обретения национальной независимости и начала усиления азербайджанской государственности. Однако в данной галерее личностей есть ещё одна историческая фигура, полемика и дискуссии вокруг которой не угасают уже на протяжении пяти столетий. Речь идет о Шахе Исмаиле Сефеви (1487-1524) – основоположнике Сефевидского государства, великом политическом деятеле, талантливом полководце, прекрасном поэте и патриоте, истинном сыне азербайджанского народа.

Вопросы, освещающие историю создания Государства Сефевидов, не всегда корректны и отвечают строгому научному критерию. Взгляды некоторых авторов, взявших на себя ответственность писать по этой проблематике, в ряде случаев имеют тенденциозный и субъективный характер. В их публикациях наблюдается абсолютизация определенных сведений, которые имели в свое время тактическое значение. В то же время на задний план отодвигаются цель, главное содержание стратегии сефевидского движения за создание Централизованного Азербайджанского Государства. Эти авторы используют некоторые сомнительного характера источники, составленные в средние века, не вникая глубоко в особенности периода, когда и кем они были написаны, какого мировоззрения придерживались и сторонниками какого политического движения были их создатели. Казалось бы, в своих выводах эти авторы в каких-то случаях опираются на реальные источники, но игнорирование принципа научности подводит их к ошибочным выводам.

Некоторые авторы средневековья и новейшей истории изначально взяли курс на отрицание подлинных целей Шаха Исмаила, заняв предвзятую позицию по отношению к этой великой личности. Субъективизм этих авторов заключается в том, что они пренебрегают критическим отбором и систематизацией сведений большого количества источников, вследствие чего и

происходит необъективный подход к изучению истории второй половины XV и первой четверти XVI веков.

В отдельных работах чувствуется давление фактов над научностью и историческим мышлением, что является результатом максимального использования тенденциозных сведений и их компилятивной систематизации. Известно, что если одни средневековые восточные источники прославляли деятельность отдельных правителей, то другие были направлены на очернение, принижение их роли в государственных делах. Некритическое следование источникам и приводит к ошибочным оценкам места отдельных личностей в истории государства, игнорированию тенденций эпохи, значения общественно-экономических факторов. Фетишизация исторических деталей не всегда позволяет видеть объективную картину происходящего, глубину исторических процессов.

В некоторых работах по истории средних веков вопросы политической истории рассматриваются сквозь призму религиозных движений, то есть все общественно-политические процессы сводятся к политико-религиозной составляющей. Хотя история т.н. религиозных конфликтов и войн свидетельствует о том, что за ними кроются политические интересы и цели. То есть по своей сущности эти войны и есть результат политических целей. Религиозный подход в изложении исторических процессов лишает исследователей возможности вскрывать их подлинный характер. Видимо, не каждому дано увидеть за повседневностью стратегическую цель. Мотивы политической деятельности исторических личностей могут быть объективно вскрыты только при соблюдении принципов и методов научности, учета всех составляющих конкретных политических процессов в сочетании с тенденцией эпохи.

24 ноября 2012 года газета «Зеркало» представила своим читателям статью доктора исторических наук Фариды Алекперли «Шах Исмаил. Поэт, герой или раскольник?». Скажу откоро-

венно, патриотизм автора не вызывает вопросов. Он известен как ученый, который активно занимается поиском новых источников по истории Азербайджана, оказывая тем самым весьма полезную помощь нашей исторической и филологической наукам. Однако его статью «Шах Исмаил...» нельзя считать удачной. Наряду с правильными положениями, она грешит, мягко говоря, и серьезными изъянами.

Ф. Алекперли считает, что Шах Исмаил является одной из наиболее значимых и одновременно неоднозначных фигур в истории Азербайджана. Уже эти слова автора свидетельствуют о том, что он решил искать в биографии Шаха Исмаила страницы, которые сводили бы его величие на нет. Искать минусы в правлении Шаха Исмаила равносильно тому, чтобы лить воду на мельницу тех, кто только и занимается его очернением. Или же мнение автора о том, что Шах Исмаил с «невиданной жестокостью уничтожил государство Ширваншахов и затеял неудачную войну с Османской империей, которую проиграл, потеряв на долгое время почти всю территорию Азербайджана». Трудно согласиться с мнением о том, что Шах Исмаил «затянул войну». Так ли это? Думаю, что тут нарушен принцип взвешенного подхода. Глубокий комплексный анализ политических процессов в регионе в первой четверти XVI в. может нарисовать нам совершенно другую картину. И мир между двумя империями зависел не только от Шаха Исмаила.

Автор считает, что Шах Исмаил довел до полного разорения и разрушения «цветущую в прошлом страну». Он возлагает на него ответственность за то, что «Азербайджан, слывший в X-XVI вв. одним из культурных центров Востока, в 1813 г. вошел в состав Российской империи в довольно плачевном состоянии». Подобные умозаключения противоречат законам мышления. Они игнорируют один из законов логики, а именно закон достаточного основания. За двести лет после Шаха Исмаила в стране усилились сепаратистские амбиции со стороны азер-

байджанских ханств, претендующих на независимость от центральной власти. Государственные перевороты, уничтожение элиты азербайджанских тюрков, приход к власти слабых шахов, возникновение в регионе и в мире в целом новых силовых центров, постоянные внешние угрозы, отсутствие необходимых реформ в управлении государством и модернизации армии и т.д. - эти и ряд других факторов привели к тому, что Азербайджан утратил способность защищать себя. Поэтому утверждения о том, что по вине Шаха Исмаила часть Азербайджана через двести лет после его правления была насильственно присоединена к Российской империи, не очень стыкуются с логикой исторического развития. По крайней мере, это несправедливо, если не сказать абсурдно.

Территорию Передней Азии испокон веков населяли многочисленные племена. И вполне естественно, что некоторые из них боролись за существование, стремились создать свою государственность, пытались идти своей дорогой развития, обладая присущими именно им специфическими чертами и особенностями. Как и другие народы, азербайджанский народ имеет самостоятельный исторический путь развития, самобытную культуру, этнические особенности и т.д. Вся история формирования азербайджанского народа уходит корнями в глубокое прошлое. Было бы большой научной ошибкой связывать этот процесс только с появлением тюркских племен на территории Южного и Северного Азербайджана. С этой точки зрения прав Ф.Алекперли, утверждая, что «процесс формирования азербайджанского народа проходил через различные этапы. В результате исторического развития нередко менялись языки и названия древних племен, которые, сливаясь друг с другом, формировали новые племенные союзы, создавали новые государства и воспринимали новые религии и традиции. Одним из ключевых этапов формирования азербайджанского народа является эпоха владычества ранних шахов из династии Сефевидов в период с XVI

по XVII век, когда древний азербайджанский этнос приобрел новые характерные национальные черты, отличающие его от других родственных тюркских народов».

Будучи автором этих выводов, Ф.Алекперли, вместе с тем, на мой взгляд, в некоторых суждениях относительно деятельности Шаха Исмаила страдает субъективизмом. И вообще, насколько корректно критиковать деятельность только одного главы государства, не зная все перипетии процессов в регионе начала XVI века.

Много вопросов и возражений вызывает книга Гюнтай Гянджалпа «Сефевиды», изданная в Баку издательством «Ганун» в 2012 году. Эта 272-страничная книга является примером того, как отдельные авторы пытаются извратить биографические данные и историческую роль династии Сефевидов, в частности Исмаила Сефевиды, в борьбе за создание Централизованного Азербайджанского Государства. И это при том, что имеется огромное число серьезных публикаций и трудов, в которых дается объективная характеристика деятельности Сефевидов и созданного Шахом Исмаилом государства.

Г. Гянджалп, будучи выходцем из Южного Азербайджана, при написании этой книги использовал большое количество источников иранских, турецких, российских, западных и азербайджанских авторов. В конце книги он приводит список этих авторов, их - 68. Но несмотря на это, он не смог, а может и не хотел быть объективным. На мой взгляд, среди многочисленных исторических сведений, которыми Г.Гянджалп пользовался, он не смог отделить зерна от плевел. Отсюда и его выводы, которые противоречат научным взглядам видных историков – специалистов в области истории XV и XVI вв. Ближнего и Среднего Востока. В книге много неточностей, противоречий, домыслов, автор апеллирует к фактам, которые не соответствуют действительности. Складывается впечатление, что над ним довлеют перипетии его личной судьбы, а также общественно–

политическая, идейно–духовная обстановка, царящая в современном Иране.

Например, чего стоит его мнение о том, что Шах Исмаил силой оружия принуждал людей отказаться от своей веры и перейти в лоно шиизма, уничтожая в то же время все, что напоминало о суннитах (стр.139). Правда, Г. Гянджалп не одинок в этом вопросе. Если это и соответствует правде, то следовало бы показать, какие причины принуждали кызылбашских предводителей идти на этот шаг. Решался вопрос – быть или не быть объединенному Азербайджанскому государству. Законы войны в средние века были суровы. И все же, видимо, автор ставил перед собой другую задачу. Кстати, он сам признается в этом: «Эта книга является манифестом протеста против сефевидства» (стр.20). Уже из этого тезиса видно, какова его цель.

Приведем некоторые выводы Г.Гянджалпа относительно деятельности Сефевидов: «История региона пошла в другом направлении... Отравленные дыханием Сефевидов, лишенные возможности правильно мыслить, тюрки заложили основы современного национализма персов» (стр.15); «Ощущение этнической принадлежности у тюрков стало гаснуть при Сефевидах... Сефевиды погасили это ощущение в тюркской среде» (стр.16). Автор считает, что Шах Исмаил со своими кызылбашскими сподвижниками уничтожил тюркскую культуру – «Будто до Сефевидов не было культуры Деде-Горгуда из племени баяндур или сельджуков» (стр.16). По его мнению, персидский язык стал официальным языком государства при Сефевидах – «Возможность писать на своем языке исчезла со времен Сефевидов» (стр.18). Автор заявляет: «Моя цель помочь тюркам высвободиться из темниц Сефевидов» (стр.18).

Словом, Г.Гянджалп обвиняет Шаха Исмаила во всех грехах, считая период Сефевидов чуть ли не темной страницей нашей истории. Должен признать, что в своих суждениях он не оригинален, ибо на протяжении столетий представители

различных политических и религиозных течений, в том числе в Иране и Турции, да и на Западе, приложили немало усилий, чтобы принизить историческую роль Шаха Исмаила на Ближнем и Среднем Востоке в XVI веке.

Для подлинных ученых, авторитетных историков Шах Исмаил остается великим государственным деятелем и талантливым полководцем. В сознании же азербайджанцев Шах Исмаил – собиратель, объединитель азербайджанских земель, создатель Централизованного Азербайджанского Государства.

Часто, когда речь заходит о личности Шаха Исмаила Сефеви, большинство наших соотечественников ограничиваются пересказом его биографии и деятельностью, связанной с возведением шиизма на уровень государственной идеологии, не раскрывая политической цели этого шага. Однако перед огромным наследием Шаха Исмаила эти аргументы тускнеют, ибо не в состоянии передать его великих заслуг перед своим народом.

В одной статье невозможно раскрыть государственный потенциал, глубину ума и дальновидность этой незаурядной личности. Поэтому данная статья – это лишь попытка показать, пусть даже в общих чертах, политический портрет Шаха Исмаила, его действия как выдающегося полководца и государственного деятеля на пути создания Централизованного Азербайджанского Государства.

Являясь наивысшей вехой в истории государственности нашего народа в период средневековья, Сефевидская империя под его началом была всего лишь звеном в цепи предшествующих и последующих азербайджанских государств. Сменяя друг друга и формируя основание многовековой азербайджанской государственности, эти политические образования консолидировали племена азербайджанских тюрков, передавали следующему поколению традиции государственного строя, управленческие навыки, знания и информацию о соседних народах, механизмы общения с ними, опыт передачи власти, нередко от отца к сыну.

Необходимо отметить, что изучение истории азербайджанской государственности в её многочисленных связях, а также с позиции преемственного развития государства позволяет сформировать целостный взгляд на историческую действительность Азербайджана, с более широких позиций подойти к пониманию всего того, что происходило в Передней Азии в XVI веке.

Известно, что по отцовской линии Шах Исмаил принадлежал к влиятельному Сефевидскому роду, происходившему из южно-азербайджанского города Ардебиль. Основоположник этой фамилии Шейх Сефиаддин Ардебилли в XIII веке основал суфийский орден «Сафавийе», который позже обрел серьёзное политическое влияние. Представители этого ордена, ранее будучи суннитами, постепенно стали исповедовать умеренный шиизм, который позже, в ходе непрерывной политической борьбы, включил в себя значительную долю фанатизма. Важно отметить и то, что с самого начала возникновения этот орден находился в оппозиции к правящей верхушке.

С материнской стороны Шах Исмаил приходился внуком правителю Ак-Коюнлу Узун Гасану, являясь сыном его дочери Алемшах-бегим. Сам Узун Гасан был женат на гречанке Теодоре (Деспине), дочери Трапезундского императора Иоанна IV Комнина.

Династические браки испокон веков способствовали укреплению мира и дружбы, а также являлись важными показателями роста международного авторитета государства. Именно по этой причине Узун Гасан, учитывая огромное политическое и социальное влияние Сефевидского рода, решил породниться с ним и выдал свою дочь за Шейха Гейдара, главу этой фамилии. Главной целью Сефевидов было объединение азербайджанских земель. Увлекаясь другими событиями в истории Сефевидов, некоторые исследователи оставляют как раз этот основной момент за пределами своего внимания. Видный востоковед И.П. Петрушевский (1898 - 1977) пишет: «Под шиитским знаменем

Сефевидов развивалось движение, имевшее целью политическое объединение Азербайджана» (См. Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I, Баку, 1949, стр. 210). С этой целью дед и отец Исмаила шейх Джунейд и шейх Гейдар начали вооружённую борьбу, которая привела к гибели обоих. Попытки борьбы Сефевидов за создание единого Азербайджанского государства были временно пресечены представителями династий Ак-Коюнлу и Ширваншахов.

В 12-летнем возрасте Исмаил Сефевид при поддержке сефевидских эмиров, а также других тюркских племен вступил на путь борьбы, проложенный его предками. Выступление приверженцев Шаха Исмаила произошло в 1499 году. В отличие от прежних выступлений, на этот раз движение вскоре распространилось за пределы территории Азербайджана. Если первые выступления Сефевидов ставили задачу объединить лишь Азербайджан, то Исмаил Сефевид и его сторонники решили образовать крупную державу, которая включала бы и некоторые другие страны. После трех кровавых, но победоносных сражений с Ак-Коюнлу и Ширваншахом, в 1501 году он вошел в Тебриз, объявив себя владыкой Азербайджана и Ирана. Было основано новое и одновременно первое в истории Азербайджана централизованное государство – держава Сефевидов или Кызылбашев, как именуют это государство в некоторых источниках. После этого начинается активная политическая, военная и идеологическая деятельность Шаха Исмаила, направленная на создание огромной империи. Она сопровождалась смелыми действиями, многочисленными рисками, жертвами, поражениями и победами.

И.П.Петрушевский с восхищением отзываясь о таланте полководца, когда говорит о Шахе Исмаиле: «Современники сходились в признании за ним военного таланта. Историк Хондемир в особенности превозносит военный гений Исмаила. Историк Хасан Румлу отмечает, что в течение своей жизни

Исмаил дал 5 больших сражений: при Джабани – с ширваншахом Фаррух Ясаром в 1500 г., в Шаруре – с Альвендом Ак-Коюнлу в 1501 г., при Алма-кулаги с султаном Мурадом Ак-Коюнлу в 1503 году, близ Мерва - с Мухаммедом Шейбани Узбекским в 1510 году, при Чалдыране с султаном Селимом I Османским в 1514 году. Из этих 5 битв первые 4 закончились блестящей победой Исмаила и полным разгромом его противников; только последнее сражение Исмаил ... по независящим от него причинам проиграл, хотя в конечном счёте все же сумел побудить противника отступить». [И.П.Петрушевский. Там же. Стр.242].

О деятельности Шаха Исмаила Сефевидского написано много различных книг и статей как на Западе, так и на Востоке, в том числе и на его родине – в Азербайджане. Однако, к сожалению, не всегда авторам удаётся выдвинуть на первый план и показать в полной мере и в истинных масштабах его государственно-политические заслуги и успехи. Часто вокруг основателя Сефевидского государства создается искажённый образ, некий миф о религиозном фанатике или же романтическом поэте. Существуют также работы, искажающие этническое происхождение Исмаила, Сефевидской династии в целом.

Несмотря на наличие огромного количества первоисточников («Саффат ас-сафа», «Тарихи-алемарайи - Аббаси» и т.д.) и свидетельств, некоторые западные, а также иранские историки по сей день не прекращают попыток представить Шаха Исмаила Сефевидского как личность, связанную исключительно с интересами Ирана. Сефевидская держава характеризуется ими как Иранское национальное государство, сменившее в Иране государство арабских, тюркских и монгольских завоевателей. Шаху Исмаилу приписывается стремление избавить иранцев от тюрков, объединить исконные иранские земли и создать Иранское национальное государство. Хотя учеными на основании средневековых источников доказано, что Шах Исмаил никогда

не ставил перед собой цель восстановить политическое и национальное единство Ирана.

Блестящий знаток истории Шаха Исмаила, азербайджанский историк Октай Эфендиев, опираясь на многочисленные источники, пишет: «История Сефевидского государства неразрывно связана с историей азербайджанского народа, с его дальнейшей этнической консолидацией. Объединение южных и северных областей Азербайджана в границах единого относительно централизованного государства Сефевидов создало основу для более тесного, чем в прошлом, политического, экономического, культурного и этнического сближения этих областей. В XVI веке Азербайджан после десятилетий феодальной раздробленности вновь обрел свою государственную целостность, достиг определенного прогресса в области экономики и культуры». (Октай Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов. Б. 1981 г., стр. 4).

Крупнейший востоковед и автор блестящих исследований по истории Южного Кавказа и Ирана периода средних веков М.Ф.Минорский считал, что Сефевиды были прямыми наследниками династий Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, с которыми они находились в разностороннем родстве. Государство первых Сефевидов рассматривается им как третья фаза азербайджанского государства в Иране, имея в виду под первыми двумя фазами государства Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу (Цит. по О.А. Эфендиев. См. Сб. Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана. Под ред. А.С. Сумбатзаде. Баку, 1978, стр. 134).

Мнение В.В. Бартольда о тюркском происхождении династии Сефевидов остается наиболее достоверным и подтверждается новыми данными исторических источников. Касаясь родоначальника этой династии Шейха Сафи ад-Дина (1252 - 1324) и его потомков, ученый отмечал, что «эти ардебильские шейхи,

несомненно, не персидского, а тюркского происхождения» (В.В. Бартольд. Соч. т. II, ч. I. М. 1963, стр. 748).

Династия Сефевидов не имеет никакого отношения также к курдам, о чем пишут некоторые авторы, не имея для этого необходимых источников и серьезных доказательств. Известный специалист по истории Ирана Н.Д. Миклухо-Маклай, касаясь этнического происхождения династии Сефевидов, пишет: «Племена эти, получившие впоследствии название кызылбашских, были родственны по языку и происхождению с азербайджанскими племенами, создавшими государства Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, которые в XV в. последовательно владели Азербайджаном и большей частью Ирана». (Н.Д. Миклухо-Маклай. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI в. 1958, стр. 224).

Пусть не удивляет читателя обилие цитат. Я сознательно обращаюсь к ним, чтобы ни у кого не зародилось элементов сомнения в достоверности изложенного.

Следует отметить, что распространению абсурдных суждений об этническом происхождении Сефевидов способствует то, что за последние годы отечественная историография почти не знакомит нас с фундаментальными работами на сефевидскую тематику, что оставляет пространство для дискуссий за теми, кто не желает и слышать об азербайджанском происхождении Шаха Исмаила.

Несмотря на столь субъективные попытки, радует то, что в свое время общепризнанными учёными с мировым именем были написаны прекрасные труды, в которых все основные обвинения аргументированно отвергаются, и личность великого сына азербайджанского народа находит свою истинную оценку. Благодаря усилиям таких выдающихся востоковедов как В.В. Бартольд, И.П. Петрушевский, А.Е. Крымский, Б.Н. Заходер, В.Ф. Минорский, крупного российского ираниста Н.Д. Миклухо-Маклая, известного турецкого историка Ф.Кёпрюлизаде и др.

наследие Шаха Исмаила было защищено от субъективной трактовки, отчуждающей его от родного Азербайджана. Справедливости ради необходимо отметить и вклад известного азербайджанского историка О.А. Эфендиева, в свою очередь сделавшего немало для изучения и популяризации наследия сефевидских шахов, в том числе Шаха Исмаила Сефеви.

Существует множество высказываний, которые первоисточники приписывают основателю Сефевидского государства, где он напрямую указывает на свою неразрывную связь с тюрками и Азербайджаном. Наиболее популярными и убедительными из этих фактов, безусловно, являются слова, произнесённые Исмаилом Сефеви во время осады крепости «Гюлистан» в Ширване. После победы над Ширваншахом Фаррухом Ясаром – убийцей его отца шейха Гейдара, - Исмаил продвинул свое войско вперед, чтобы полностью разгромить силы своего врага. Однако остатки ширванских войск и часть населения, укрепившись в крепости «Гюлистан», решили оказать сопротивление войскам Исмаила. Как передает видный представитель средневековой азербайджанской историографии, Искандер бек Мунши (1560-1634), Исмаил, осадив одно из самых неприступных укреплений Ширвана, собрав военный совет, обратился к военачальникам с вопросом «Что вы предпочитаете, крепость «Гюлистан» или же трон Азербайджана?» [См. Искандер Мунши. «Тарихи-алемарайи-Аббаси» (на азерб. языке). Перевод с фарси: О.Эфендиева, Н.Мусалы. Баку, 2009, стр. 83].

Осознавая изнурительность осады, он решил обогнуть крепость, так как был уверен, что после гибели самого Ясара ширванские войска не смогут в столь короткое время восстановиться и оказать ему серьёзное сопротивление. Выигрывая время, Исмаил старался как можно скорее довести до победного конца свое молниеносное продвижение по всему Азербайджану.

Последняя четверть XV столетия со всей полнотой обнажила положение в стране, которое свидетельствовало о несостояв-

шемся государстве. Частая смена султанов на тебризском троне (8 правителей за 10 лет), феодальные междоусобицы, династические войны, усиление среди правителей областей, претендующих на самостоятельное владение, центробежных настроений, бедственное положение и усталость простого народа от участия в бесчисленных вооруженных столкновениях между эмирами и беками и т.д. – такова была безрадостная картина, когда Исмаил Сефевиды и его ближайшее окружение приняли решение спасти страну от полного развала.

Свою задачу Исмаил Сефевиды видел в новой могущественной империи с политическим центром в Азербайджане. Его целью было создание первого централизованного государства, где господствующее положение азербайджанских тюрок находило бы свое подтверждение на всех уровнях и во всех возможных проявлениях.

Таким образом, борьба за объединение азербайджанских земель завершилась созданием Сефевидского государства – могущественной державы с использованием племен азербайджанских тюрок как костяка государства, составившего конкуренцию Османскому государству на последующие два столетия. Даже после образования огромной империи, являвшейся конгломератом различных народов на территории Ирана, Ирака, Афганистана и т.д., азербайджанцы составляли военную и политическую элиту, сохраняя за собой статус основной опоры государства.

Опираясь на многочисленные источники, И.П.Петрушевский пишет: «Стихийное распространение кызылбашских завоеваний в Иране, Руме, Курдистане и других странах привели к тому, что созданное Исмаилом государство не ограничилось пределами Азербайджана и превратилось в конгломерат стран и народностей. Но в этом государстве до самого конца XVI века, до реформы шаха Аббаса I, азербайджанский элемент... играл

преобладающую политическую роль». [И.П.Петрушевский. «Сборник статей по истории Азербайджана». Стр. 243].

Касаясь роли Азербайджана в образовании Сефевидского государства, крупный знаток восточного средневековья Б.Н. Захoder писал: «Стоявший на относительно высокой ступени социально-экономического развития Азербайджан составил ядро того обширного государства, которое сложилось в начале XVI в. на территории Закавказья и Ирана. Это государство включило в себя множество племен и народностей, но длительное время преобладали в нем азербайджанские феодалы, на военную силу которых опирались первые Сефевиды». (См. кн. Всемирная история. Т.IV, М. 1959, стр.558).

Как отмечает О.Эфендиев, также весьма примечательны признания известного персидского историка, одного из наиболее ярких представителей современной иранской исторической школы Насруллы Фалсафи, который вопреки традиционно сложившемуся в Иране субъективному подходу относительно этнического происхождения Сефевидов, решительно признаёт в Исмаиле азербайджанского - тюркского правителя, предпочитая объективные доводы, логические суждения и серьёзные источники шовинистическим изданиям. В своих трудах он особо акцентирует внимание на факте огромной заботы Исмаила об укреплении позиций тюркского, то есть азербайджанского языка как при дворе, так и в литературной среде. «Шах Исмаил, - пишет он, - считал себя со стороны отца «сеидом», потомком Али и гордился этой родословной. Со стороны же матери он был внуком Хасан-бека Туркмана Ак-Коюнлу и по праву считал себя законным преемником и наследником этой династии... Его приверженцы, как это известно из всех историй периода, также были в основном из племен туркманов... В эпоху, когда сладостный персидский язык в Османской империи и Индии был языком политики и благовоспитанности, он сделал тюркский язык официальным языком иранского двора. Даже сам он сочи-

нял стихи исключительно на тюркском языке, и этот чужой язык нашёл такое распространение при дворе Сефевидов, что до конца правления этой династии и даже после этого он оставался официальным языком двора». Далее он пишет: «Свое тюркское происхождение по благородству и знатности кызылбаши ставили выше коренного народа Ирана, пренебрежительно называя их (иранцев – Р.М.) татами и таджиками». (О.Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов. Стр. 36-37).

Шах Исмаил на азербайджанском языке писал не только прекрасные стихи, оставив после себя такой изумительный литературный памятник как поэма «Дехнаме» («Десять писем»), но и издавал государственные указы, перенося тем самым азербайджанский язык на государственно-политическую плоскость. И в этой связи хотел бы сослаться на мнение И.П. Петрушевского. Он писал: «По своему воспитанию и интересам Исмаил был тесно связан с кызылбашскими племенами и кочевой знатью. Он был хорошо образован, покровительствовал поэтам и учёным. Сам он был известным в свое время поэтом (тахаллус, т.е. поэтический псевдоним - Хатаи) и оставил после себя собрание стихов (диван). Достоинно внимания и то, что в то время как султан Селим I Османский, также бывший поэтом и оставивший диван стихов, писал исключительно на новоперсидском языке (фарси), шах Исмаил писал по-азербайджански. Уже одно это показывает, насколько нелепы попытки некоторых западноевропейских исследователей изобразить Исмаила иранским патриотом. Родным языком Исмаила был азербайджанский, главной опорой его и его семьи были кочевники азербайджанцы, при его дворе говорили по-азербайджански» [Петрушевский И.П. В книге «Сборник статей по истории Азербайджана. Стр. 242-243].

И если в истории Востока Шах Исмаил рассматривается как выдающийся военный предводитель и государственный деятель, то в сокровищнице азербайджанской классической поэ-

зии не менее почетное место занял он и как поэт под именем Хатаи. И совсем не случайно, по сей день Шах Исмаил Хатаи считается одним из семи великих поэтов алавитов.

Необходимость бережного и любовного отношения к родному языку была отмечена Исмаилом и в его завещании: «Я всегда ставил кусок родной земли выше золота, словечко родной речи – выше драгоценностей. Для вас я сделал все возможное за свою короткую жизнь. Побеждая с мечом в руках, постарался воссоединить воедино раздробленную родину». [«Подарок Хатаиведению» (на азерб. языке). Составитель: Ахунд Гаджи Солтан Гусейнгулу оглы. II книга, Баку, 1998, стр. 2].

Как свидетельствуют источники, уже в XIII-XIV вв. на азербайджанском языке говорило большинство жителей Азербайджана. Не только к югу от реки Куры, но и к северу от нее, в Ширване преобладал азербайджанский язык. Немало сведений дают об этом и итальянские авторы, посетившие Азербайджан в тот период.

В XIII-XIV вв. культурная роль азербайджанского языка значительно возросла. По мнению известных востоковедов, он стал литературным языком для разноплеменного тюркоязычного населения Ирана, Ирака и отчасти восточного региона Малой Азии. На азербайджанском языке писали поэты, жившие вне пределов Азербайджана – Нур Хасан, Бурхан ад-дин Сивасский и др. В XV в. азербайджанский язык еще сохранял свое международное значение. А столица государства Тебриз был к тому же, как пишет профессор Манчестерского университета К.Э. Босворт, крупным центром учености, где особое предпочтение оказывалось естественным наукам. (См. его «Мусульманские династии». Наука. М., 1971 г.)

Историческим фактом является то, что именно вокруг Исмаила стягивалась азербайджаноязычная образованная часть населения того времени в лице поэтов Хабиби, Сурури, Туфейли, художника-миниатюриста, основателя Тебризской школы

миниатюры Султана Мухаммеда и др. Объединяя вокруг себя образованных людей из среды азербайджанских тюрок, Шах Исмаил формировал таким образом научный и творческий потенциал государственности. Как и в те времена, по сей день интеллектуалы — это одновременно хранители старого и творцы нового. В культуре всегда закладываются различные ростки для будущего. Они могут быть незаметны современникам, не попадать в фокус их внимания, но составляют особый пласт государственности на благо потомкам.

Таким образом, заслуги Шаха Исмаила перед своим народом состоят и в том, что он создал благоприятную атмосферу для развития национальной культуры Азербайджана, его период считается одним из самых прогрессивных в средневековой истории страны. Он не только поощрял поэтов, творивших на родном языке, азербайджанских ученых, деятелей искусств, но и покровительствовал развитию искусств и науки в целом. Благодаря его усилиям азербайджанский язык не только вышел из-под сильного персидского влияния, но взял над ним верх на последующие столетия. Традиция азербайджанских поэтов творить на других языках была сломлена навсегда. По словам современников, именно на тот период и приходится один из ярчайших пиков развития восточного искусства миниатюры. При дворе просвещенного Хатаи в благоприятных условиях для творчества, окруженные вниманием, заботой, почитанием жили и работали великий художник Бехзад, а также большое число других талантливых скульпторов, каллиграфов, музыкантов. Даже накануне рокового Чалдыранского сражения Шах Исмаил проявляет заботу, в первую очередь, о талантливых художниках и ученых, приказывает увести, укрыть и оберегать их в безопасном месте.

Веротерпимость Шаха Исмаила, особенно по отношению к христианам внутри своей страны, а также широкие дипломатические отношения, тесные связи с христианскими странами

Европы, как и вся его деятельность, характеризуют Исмаила Сефевидского как мудрого правителя, пекущегося о мире, благополучии, процветании своей страны, и большого дипломата, ищущего и обретающего надежных союзников в борьбе против враждебных государств.

Еще одной специфической чертой Сефевидского государства была преемственность традиций государственности, а также толерантности, поликультурного и полинационального государства. Языки народов, населявших империю Сефевидов, сохранились и по сей день, являясь таким же историческим наследием, как памятники искусства и архитектуры.

Шах Исмаил как поэт и философ очень чувствительно относился к культурному и духовному наследию прошлого. Особое внимание он уделял созданию библиотек, в которых содержались древние книжные коллекции, и где трудились каллиграфы, художники, орнаменталисты, переплетчики. Его царственный указ о создании придворной Сефевидской библиотеки в городе Тебриз, где были собраны ценнейшие книги и рукописи, был наглядным примером этого. Особую заботу он проявил о богатейшей книжной коллекции династии Ак-Коюнлу, которая собиралась ещё со времен Узун Гасана. Эта уникальная коллекция, по мнению большинства историков, перешла в распоряжение Исмаила в 1501 году, точнее после его победы над Алвендом Мирзой – одним из последних двух наследников династии Ак-Коюнлу [См. О.Ф.Акимовский. «Средневековый Иран: культура, история, филология», Санкт-Петербург, 2004, стр. 364].

Важнейшим признаком феномена Шаха Исмаила является то, что поэзия, творчество не были забавой, неким побочным занятием главы государства, а напротив, выступали способом более действенной, убедительной пропаганды политических идей, средством распространения и разъяснения своих идеалов, целей и задач.

Одной из значительных заслуг Шаха Исмаила перед азербайджанской государственностью является то, что он сформировал механизмы внешней политики для своего времени. Создавая могущественную империю, Шах Исмаил параллельно установил прочную основу для эффективных взаимоотношений со странами Западной Европы – с папством, Францией, Испанией, Венецией, Генуей и т.д.

Главной составляющей этих отношений являлось формирование антиосманской коалиции с целью обуздать агрессивные устремления Османских султанов. Эти связи оказывали положительное влияние и на развитие торговли с данными государствами. Находясь на перекрестке торговых путей между Азией и Европой, Сефевидское государство имело серьёзные доходы от транзитных перевозок. Именно благодаря тесным политическим контактам между Шахом Исмаилом и Западом, в Тебриз начали прибывать торговые миссии из Европы и основывать здесь постоянные представительства. Дипломатическим путём он создал довольно прочные дружеские отношения с другим мощным политическим центром своей эпохи – империей Моголов в Индии, которая, несмотря на тёплые отношения с Османской империей, до самого конца предпочитала не ввязываться в сефевидско-османские войны.

Усилиями Шаха Исмаила Сефевидский азербайджанский фактор официально нашёл свое политическое оформление в средних веках в лице политической элиты и образованного слоя населения Азербайджана на мусульманском Востоке, уже в то время сформировав феномен, который в современную эпоху мы воспринимаем как идею «азербайджанства».

Как особая идеологическая конструкция, азербайджанский фактор в философии Шаха Исмаила был направлен на удовлетворение внутренних потребностей народа, его специфических интересов, «азербайджанство» стало выступать, если это применимо для того времени, как бы в качестве формы национальной

идентификации. Сегодня содержание идеи «азербайджанства» обогащено новыми смыслами, нацеленными как на решение государственных задач внутри страны, так и на защиту интересов за ее пределами. Однако, как и в те годы, существуют факторы, под воздействием которых по сей день кристаллизуется данная идея. Как и в те годы, идея «азербайджанства» определяет стремление к росту государственной самостоятельности и укреплению государственного суверенитета. Как и в прошлом, положение «серединой земли» на континенте Евразия обусловило Азербайджану функционирование в режиме политического влияния как Запада, так и Востока.

Любая иностранная угроза государству или какое-либо потрясение, представляющее опасность существованию общества, становятся источником роста осознания этнической идентичности. Сущность же этноса наиболее отчетливо выражается в борьбе народа, которая представляет собой деятельность людей под руководством лидера, направленную на достижение определенных целей, причем чаще всего политических. Поэтому основное внимание необходимо сфокусировать именно на анализе действий Шаха Исмаила – великого государственного деятеля – и его усилий по формированию азербайджанской идейно-политической платформы, что создает определенную базу для понимания идеологической доктрины Сефевидов.

И до Шаха Исмаила, и Сефевидов в целом, азербайджанские турки имели серьезный вес в политических и военных процессах, протекающих на Ближнем и Среднем Востоке. Примером этому могут служить такие государства азербайджанских турков, как Эльденизы-Атабеки, Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, могущество которых порой даже выходило за пределы границ созданного государства. Но никогда, ни при одном из представителей этих династий вопрос этнической принадлежности не был выдвинут столь открыто и подкреплён личным примером правителя государства. Более того, до Шаха Исмаила ни одному

азербайджанскому правителю не удавалось собрать все азербайджанские земли исключительно под единым политическим и идеологическим знаменем. Усиление национальной идентичности, таким образом, происходило как под влиянием объединения азербайджанских земель, повышения уровня опасности для азербайджанских тюрков и существования их государственности, так и главы государства - сильной политической личности.

Совершенно очевидно, что создание единого азербайджанского государства Сефевидов не только способствовало политическому развитию страны, но и сопровождалось подъёмом экономики. Разнородность этнического состава населения единого социально-исторического и политического организма создала лишь возможность для образования в пределах империи нескольких десятков наций. Чтобы эта возможность превратилась в действительность, было необходимо воздействие иных факторов, не только этнических, но главным образом экономических и политических. Именно эти факторы служили базой для формирования азербайджанского народа.

Ряд историков справедливо выделяет в период существования Сефевидского государства выход на историческую арену Азербайджана и азербайджанцев как наиболее сильного этнополитического фактора за весь период средневековья. Влияние азербайджанских тюрков на политические процессы на Ближнем и Среднем Востоке было настолько ощутимо, что его не в состоянии были опровергнуть даже доводы самых скептически настроенных исследователей.

Сефевидское государство с момента основания в кратчайший срок превратилось в могучий военно-политический фактор на всем Ближнем и Среднем Востоке. При этом образ и суть политической составляющей народа определялись сложившимися геополитическими реалиями и характером отношений с другими странами. Создание Шахом Исмаилом азербайджанской государственности способствовало эволюции мировоззре-

ния азербайджанских тюрок, в том числе и переосмыслению самих себя и своей роли в формировании этнополитического пространства. Это дало возможность как современникам, так и потомкам Шаха Исмаила осознать необходимость борьбы за укрепление суверенитета и независимости – как государственной, так и идеологической. При нем начали формироваться система взглядов, представлений, ценностей, общности азербайджанских тюрок, приоритеты их интересов. Азербайджан был не только самостоятельным государством, но и самостоятельным субъектом социокультурной и цивилизованной структуры средневекового мира.

К сожалению, по сей день делаются попытки доказать арабское происхождение Сефевидской династии. Для этого используются различного рода идеи, пущенные в оборот в свое время сефевидскими идеологами. И главной из них является версия о том, что Сефевидская династия своими корнями восходит к шиитским имамам, то есть имеет арабское, а не тюркское происхождение. В ряде случаев и сам Шах Исмаил озвучивал эту версию, которую с самого раннего возраста внушали ему его спасители и воспитатели, сыгравшие важную роль в его становлении как полководца и дальновидного государственного деятеля своего времени. Однако более глубокое исследование истории этой династии доказало, что суждения подобного рода носили конъюнктурно-идеологический и политический характер, и целью их являлось не что иное как объединение огромных народных масс вокруг единого центра. И действительно, для достижения стратегических задач нужна была объединяющая идея. Вероисповедание шиизма (араб. «шиа» – группировка, партия) и стало выполнять эту роль, став доктриной, идеологией азербайджанских кызылбашей.

Будучи Сефевидским духовным вождем, Шах Исмаил в государственной деятельности больше придерживался политической доктрины, нежели религиозной идеологии. Сам он и его

преемники были умеренными шиитами и не разделяли взглядов, которые распространяли крайние шииты в кызылбашском движении. Хотя в Азербайджане – колыбели шиитско–кызылбашского движения сунниты составляли большинство населения.

Видный представитель просветительского движения в Азербайджане начала XX века, писатель, учёный, общественный деятель и идеолог Ахмед бек Агаоглы (1869-1939) в работе «Иран и его революция» вносит ясность в данный вопрос: «Правда ли, то, что Сефевиды генеалогически восходят к Иمامу Рзе? – не думаем. На Востоке находить династиям древних и славных родичей - явление традиционное. Например, всем прекрасно известно происхождение Каджаров, однако, несмотря на это, все пытаются какими-либо узами связать их с Дарием (ахеменидским царём). Будучи всем известный, род пророка Мухаммеда возводится к пророку Ибрагиму (Аврааму). В глазах людей древность всегда была показателем чести и достоинства.

Сефевиды имели тюркское происхождение и принадлежали к племенам Ак-Коюнлу. Впервые мы обнаруживаем их в ареале проживания Ак-Коюнлу. С другой стороны, в первое время представители этого рода разговаривали исключительно на тюркском. Мы не располагаем какими-либо доказательствами, подтверждающими, что они разговаривали на арабском или же персидском языках. В этой связи важно отметить, что попытки связать Шаха Исмаила с имамом Рзой находили поддержку у первого. Эта инициатива была связана с системой и амбициями, которые соответственно намеревался построить и выдвинуть Исмаил.

Дело в том, что Алевиды (шииты) жаждали появления младшего внука Имама Рзы – Мехди. И вот, сам Шах Исмаил оказывается тем самым Мехди. Насколько это является ценным достоянием в глазах персидского населения Ирана! Как мы уже знаем, предок шаха Исмаила шейх Сафиаддин имел тес-

ную связь с Гиланскими и мазандаранскими шейхами, и самого Исмаила в час угрозы приютили именно в Гилане. Теперь же его появление вызвало бы в здешнем народе большие надежды» [А.Агаоглы. «Иран и его революция» (на азерб. языке). Баку, 2009, стр. 36-38].

В целях привлечения в свои ряды сторонников кызылбашское движение использует идею, которая с одобрением воспринимается подавляющим большинством жителей. Шиизм в то время был религией, имевшей хождение среди многочисленных бедных слоев населения. Шах Исмаил, – пишет И.П. Петрушевский, – в этой ситуации «вынужден был идти навстречу желаниям своих последователей, стремившихся к созданию большой шиитской державы, которая включала бы в свои пределы ряд стран». (И.П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв., стр.288).

В.Ф. Минорский пишет, что сборник стихов Шаха Исмаила дает ключ в пониманию тайной ереси ранних Сефевидов. «Эти динамичные идеи, внешне мистические и религиозные, легко находят свое выражение в непосредственном действии. Они представляют политическую платформу тех элементов, которые составляли острие движения». (См. Октай Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов., стр.55).

В.В. Бартольд доказал, что предки Сефевидов вовсе не были сеидами (потомками пророка Мухаммеда), их родословная была выдумана позднее сефевидскими историками. И все же идея о том, что Шах Исмаил является прямым потомком Имама, сыграла очень важную роль в создании государства Сефевидов. Благодаря подобному тактическому и стратегическому ходу, политика государства приобрела ряд весьма важных качеств для осуществления власти и управления, став единственным эффективным идеологическим средством, способным объединить массы. Значительно позже, в начале 19-го века, когда шел рост национального самосознания по всей Европе и большинство

народов либо не имели своего государства, либо были частью государств не по своей воле, именно тогда, в тот исторический период уже национализм, а не религия, сыграл огромную роль в создании государств и формировании наций.

Сегодня мы являемся свидетелями того, что религия вновь стала очень удобным политическим инструментом, который помог определенным силам прийти к власти в Тунисе, Египте, Ливии, а теперь применяется и в Сирии.

Прагматизм Шаха Исмаила сопровождал его все годы правления государством. Поставив перед собой цель объединить весь Азербайджан и Иран, он с самого начала опирался на военную поддержку тюркских племен. Его тюркское происхождение позволило ему получить поддержку и помощь племён азербайджанских тюрков — Афшаров, Каджаров, Устаджлы, Шамлу и т.д., которые признавали Шаха Исмаила своим истинным правителем.

Подобная политика укрепления власти Сефевидов не только сдерживала региональную экспансию держав, но и представляла серьезную угрозу для внутреннего спокойствия Османской империи. По словам современников, Шах Исмаил умело использовал настроения и интересы предводителей кланов и племен, часто апеллируя к их тюркскому сознанию. Именно осознание им государственных интересов побуждало его к действиям, в процессе которых эти интересы реализовывались. Деятельность Шаха Исмаила, охватывающая все стороны жизни народа и государства, способствовала осмыслению народом собственных корней, формированию стойкого этнического кода и культурной идентификации. В принципе, это закономерное явление в государстве, которое недавно обрело суверенитет и независимость. Однако требуется гений лидера для того, чтобы объединить разрозненное общество единой идеей.

Стратегическая задача Шаха Исмаила состояла в защите интересов государства. Даже несмотря на то, что территория

государства прирастала новыми владениями, а Азербайджанское государство обретало качественно новый характер, была создана не новая тюркская провинция, а империя с ее особыми целями и интересами. Это было единое, централизованное Азербайджанское государство со своей этнической историей, территорией и идеологией, со своими необходимыми государственными атрибутами, что не могло не сказаться на отношениях с конкурирующими за влияние соседями.

Стремительное продвижение кызылбашской армии на Ближнем Востоке смело можно расценивать в качестве предпосылок для далеко идущих планов Шаха Исмаила Хатаи. Недаром пропагандистская машина Кызылбашей создавала вокруг него образ спасителя шиитов-мусульман, посланца свыше, освободителя от гнета Османской империи как оплота суннизма.

Избрание в качестве основного противника Османской империи в данном идеологическом контексте было вовсе не случайно. Сефевиды прекрасно осознавали неизбежность столкновения с султанской Турцией в схватке за влияние на Ближнем Востоке. Вопрос заключался только в одном – «когда?». В период правления Баязида II (1481-1512), отца Селима I, сторонам удавалось избегать явных столкновений, несмотря на различного рода провокации. Им суждено было сойтись на поле брани лишь в 1514 году, уже при Селиме.

Предчувствуя это, Шах Исмаил начал военные действия против государства Шейбанидов на среднеазиатском направлении, таким образом обезопасив тыл империи в преддверии столкновения с Османской Турцией.

На тот момент эти две тюркские сверхдержавы имели серьёзные геополитические, идеологические и экономические интересы на Ближнем Востоке. Глубоко ошибаются те, кто считает столкновение двух тюркских империй как религиозную войну – между шиитами и суннитами. Конечная цель как империи Сефевидов, так и Османской империи – стать единственной

мировой державой, для чего надо было захватить Хиджаз - область, где располагаются два основных священных для мусульман всего мира центра – Мекка и Медина. Стремление к этой стратегической цели находит свое подтверждение также в процессах, которые наблюдались после Чалдыранской битвы. Так, одержав победу над Сефевидами, османский правитель Селим I перебросил основные силы в направлении Аравийского полуострова. Разбив в 1516 году Мамлюков, он завоевывает Египет, а позже и территорию современной Саудовской Аравии, где и находится Хиджаз. В 1518 году, после захвата Мекки, Селим ликвидирует остатки халифатского института, разгромленного в свое время монголами, и объявляет себя халифом всех правоверных мусульман. Как следствие титул халифа был закреплён за османскими султанами, и центр халифата был перенесён в Стамбул. Центр потерял свое значение лишь после распада Османской империи в начале XX века.

Единственной силой, категорически отказывающейся воспринимать султана как халифа, были Сефевиды, которые даже после смерти Шаха Исмаила остались верны шиитской идеологии. Данный факт служит доказательством того, что до самого последнего момента кызылбашские идеологи не оставляли надежд взять Мекку, установить и закрепить тем самым свою легитимность над всем мусульманским миром.

В стремлении добиться этого и сохранить свою государственность крайними шиитами любые попытки проявления суннизма уничтожались в зародыше. Не прощались даже художники, поэты, ученые, к которым при Сефевидском дворе традиционно относились с уважением и почтением. Печальным и кровавым примером принципиальной позиции сефевидских султанов является трагическая участь выдающегося азербайджанского художника, каллиграфа Мир Имада (1553-1615). Крайние кызылбашские идеологи были полны решимости бороться до победного конца, рассматривая шиизм как главное

идеологическое оружие, когда-то взятое на вооружение Шахом Исмаилом Хатаи в качестве идейно-политической платформы для привлечения сторонников в целях объединения азербайджанских земель.

Сегодня, по прошествии пяти столетий, нам легче понять мотивы и поступки, которые привели к Чалдыранскому сражению в 1514 году. Данный конфликт возник на почве амбициозных устремлений, а не только политических, экономических и социальных интересов. Достигнув своей геополитической и геэкономической кульминации, конкуренция между Османским и Сефевидским государствами вылилась в форму абсолютного противостояния. Острота конкуренции, к сожалению, вкуче с государственными интересами привела к крайней поляризации этих двух развивающихся на едином географическом пространстве тюркских империй и толкнула их к затяжным, изматывающим войнам. И надо быть крайне осторожным, утверждая о том, что виноват в этой войне кто-то один из глав этих государств. Очевидно, «виновата» возникшая конкуренция. Это было время, когда геополитическое соперничество между государствами невозможно было решать мирными средствами, путем переговоров и компромиссов.

Важно также учесть, что речь идет о периоде, когда каждое государство или даже каждое политическое образование (род, племя, орда) непрерывно расширяло свои геополитические границы за счет соседей, что приводило к столкновениям с достаточно сильным сопротивлением. Лишь в результате подобного баланса и устанавливались более или менее четкие границы, но всегда оспариваемые, всегда подвижные. Именно по этой причине феномен войны – как вооруженного конфликта политических образований – за всю историю человечества стал более постоянным явлением, нежели перемирие. Перефразировав одного из самых глубоких специалистов по военным вопросам Карла фон Клаузевица, можно отметить, что никто не начинает

войн, не сказав себе, чего он желает достичь войной и чего - в самой войне. Первое – это цель войны, а последнее – цель, поставленная войне.

Как показала новейшая история, даже в периоды длительного мира нельзя забывать, что он лишь результат равновесия конкурирующих сил. Отсюда можно сделать вывод, что границы государства – не статические формы, а силовые линии, где пересекаются интересы и уравниваются внутреннее и внешнее давление. В случае нарушения данного равновесия – происходит расширение, сжатие или гибель государства.

На обострение сефевидо-османских взаимоотношений повлиял и другой фактор – политика западноевропейских стран, направленная на провоцирование войны между двумя тюркскими империями. Все гениально просто – западная дипломатия, чтобы обезопасить свои государства, воспользовалась желанием Селима I установить господство на мусульманском Востоке и, своевременно развернув ход процессов в свою пользу, использовала в собственных интересах похожие устремления Шаха Исмаила во внешней политике. Вся мировая история показывает, что государства, играющие активную роль в международной политике, – а Османская и Сефевидская империи находились на пике своей активности, – либо постоянно готовятся, либо вовлечены, либо восстанавливаются после организованного насилия в форме войны. К сожалению, две тюркские империи, несмотря на этническую общность, имели взаимоисключающие интересы, чем не преминула воспользоваться Европа.

Независимо от итогов Чалдыранской битвы, гений Шаха Исмаила и его заслуги перед азербайджанским народом несомненны. Он не только создал мощное централизованное Азербайджанское государство, но и способствовал формированию благоприятной атмосферы для развития национальной поэзии и, в целом, культуры в Азербайджане. Его период по праву считается одним из самых прогрессивных в истории Передней Азии в средние века.

Шах Исмаил Хатаи впервые за всю историю Азербайджана создал государство, где господствующее положение азербайджанцев находило свое подтверждение на всех уровнях, вплоть до внедрения азербайджанского языка в государственные учреждения и военное дело.

Хотя Азербайджан всегда отличался своей веротерпимостью и толерантностью, однако эти особенности в качестве официальной политики получили повсеместное проявление лишь в годы правления Шаха Исмаила. Для безопасности и стабильности государства было жизненно необходимо, чтобы именно осознание принадлежности к единому политическому пространству дало людям чувство безопасности, защищенности и уверенности в своей стране.

Шах Исмаил создал единую идеологию кызылбашства, которая для своего времени успешно объединила вокруг себя всех азербайджанских тюрков и позволила им закрепить за собой статус политической доминанты на огромном пространстве.

Шах Исмаил сформировал эффективный государственный механизм управления, который как по лексике, так и по характеру был исключительно тюрко-азербайджанским, в результате чего азербайджанский язык обогатился огромным количеством административных и военных терминов.

Сегодня, принимая во внимание наследие Шаха Исмаила, можно сказать, что одной из черт империи Сефевидов, простирающейся от Кабула до Дербента, стало неприятие обособленности, этнических крайностей, проявлений национальной или конфессиональной розни.

Азербайджанский народ имеет полное право гордиться Шахом Исмаилом не только как выдающимся государственным деятелем, но и как отважным, талантливым полководцем, личностью с высокими духовными качествами, которые вызывали восхищение даже у западных дипломатов, посещающих тогдашний Азербайджан. Благодаря его полководческому таланту, мы

являемся наследниками исторической державы, на территории которой был создан и существует сегодня целый ряд государств.

И.П. Петрушевский, обобщая эти свидетельства, создает прекрасный портрет Шаха Исмаила. Он пишет: «Личность шаха Исмаила I Сефевы вызывала различную оценку у современников. В зависимости от политической и религиозной ориентации, одни отзывались о нем восторженно, другие питали к нему страстную ненависть. При таких условиях было бы трудно ожидать, встретить беспристрастное отношение к Исмаилу со стороны современников. Однако современники сходились в признании за ним военного таланта. Историк Хондемир в особенности превозносит военный гений Исмаила. ...Его деятельность по организации большого разноплеменного государства и умелый подбор гражданской администрации обнаруживают выдающегося политического деятеля.» [И.П.Петрушевский. В книге «Сборник статей по истории Азербайджана», Выпуск I, стр.242].

Сегодня, спустя пять веков, не всегда и не каждый находит в себе смелость и объективность признать за Шахом Исмаилом те огромные заслуги, без которых трудно сказать, как выглядел бы Азербайджан в последующие века. Шах Исмаил был сыном своего времени. Это стоит осознать, и не искать в нем всего того, чего он не заслуживает. Самое главное – он был настоящим патриотом, в очень непростое, смутное время, сделав для своей страны всё, чтобы объединить её и поставить на ноги. На примере Шаха Исмаила Сефевы мы видим образ великого государственного лидера, который успешно решает внутренние проблемы и прекрасно разбирается в международной обстановке. Сохраняя ясность мысли в невероятно сложных условиях социальной практики, не теряя состояние духа, он думал и решал государственные задачи, духовные проблемы народа, глубоко был нацелен на полную реализацию идеи создания самостоятельного государства при повсеместном разгуле политического

беспредела. Азербайджан, пребывавший в конце XV века в состоянии феодальной раздробленности и терзаемый междоусобными войнами, к началу шестнадцатого столетия превратился в державу, успешно конкурирующую с могущественной Османской империей за владычество на мусульманском Востоке.

Образ Шаха Исмаила был и остается примером того, каким колоссальным духовным и физическим потенциалом вознаградила природа азербайджанский народ. Мы должны не только гордиться, жить великими деяниями наших предков в прошлом, но и действовать, чтобы не растерять эти качества, чтобы они сопутствовали нам по жизни. Это должны помнить особенно те, кто придет на смену старшему поколению. Очень важно мобилизовать общественное мнение, чтобы давать достойный отпор нападкам на нашу историю, откуда бы они ни исходили. Только так мы сможем заявить миру о себе как о состоявшейся нации с богатым историческим прошлым.

Несомненно, народ не может иметь будущее, если не опирается на крепкий фундамент в лице своего исторического прошлого. Исторические образы прошлой истории народа, созидательная роль великих личностей в этой истории являются важным фактором в утверждении национального «Я». Опыт мировой истории свидетельствует, что при любой форме государственного устройства, если на пост главы государства выдвигается личность с качествами лидера, то он, как правило, играет ключевую роль в жизни и развитии своего народа. Личность и деяния Шаха Исмаила, ставшего у руля государства во времена политического хаоса и разобщенности, так же как и личность Гейдара Алиева, призванного народом на пост главы государства в эпоху коллапса мировых устоев, во многом созвучны. Именно благодаря уму и таланту таких государственных деятелей нация обретает свою независимость и суверенное мировоззрение. Это ли не проявление качеств политического гения и триумф истинных патриотов?

СОДЕРЖАНИЕ

Шах Исмаил Севефи тарыхый инсан катары, өзүнүн алдына койгон максатынын бийиктиги менен чоң касиетке ээ болгон.....	3
Шах Исмаил Сефеви как историческая личность, освященная высокой целью.....	41

Көркөм адабий басылма

ШАХ ИСМАИЛ СЕВЕФИ

тарыхый инсан катары, өзүнүн алдына койгон максатынын бийиктиги менен чоң касиетке
ээ болгон.

ШАХ ИСМАИЛ СЕФЕВИ

как историческая личность, освященная
высокой целью

*Редактору Мукан Асаналиев
Компьютердик калыпка салган
Алтынбек Кадыров*

Форматы 60x84_{1/16}.
Көлөмү 5 б.т. Заказ № 53
Нускасы 500 даана.

«Улуу Тоолор» басмасы
720040. Бишкек шаары,
Ю. Абдрахманов көчөсү 170а,
Тел. 62-02-13.